

คน/ช้าง/การเคลื่อนย้าย และชีวิตเร่ร่อนในโลกสมัยใหม่

Human/Elephant/Mobility and Nomadic Life in a Modern World

เสาวรีย์ ชัยวรรณ และ วสันต์ ปัญญาแก้ว

Saowaree Chaiwan, Wasan Panyagaew

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ 50290
Faculty of Liberal Arts, Maejo University, Sansai District Chiangmai 50290 Thailand

*Corresponding author E-mail: saowaree.chaiwan@gmail.com

Received: 7th May 2019 / Revised: 12th June 2019 / Accepted: 19th June 2019

บทคัดย่อ

ในสังคมไทย คนกับช้างอาศัยใช้ชีวิตมีปฏิสัมพันธ์กันมาช้านาน บางพื้นที่ของภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการเลี้ยงช้างเพื่อใช้งาน โดยเฉพาะในชุมชนคนเลี้ยงช้าง พวกเขามีความรู้ทักษะในการจับช้างป่า เลี้ยงดูช้าง และฝึกช้างป่าเหล่านั้นให้เชื่องเพื่อขายหรือใช้งาน และพวกเขามีพิธีกรรม ความเชื่อซึ่งสะท้อนความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างคนกับช้าง บทความนี้นำเสนอผลการศึกษาจากโครงการวิจัย “วิถีการดำรงชีพของควาญช้างไทยในบริบทของการท่องเที่ยว” ดำเนินโครงการวิจัยระหว่างเดือนสิงหาคม 2560 – เมษายน 2561 ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ของการศึกษาในจังหวัดท่องเที่ยวสำคัญของประเทศไทยจำนวน 6 จังหวัดคือ ชลบุรี ภูเก็ต อุดรธานี กาญจนบุรี สุรินทร์ และเชียงใหม่ บทความจะชี้ให้เห็นว่า ควาญช้างส่วนใหญ่ที่ทำงานอยู่ในปางช้างแม้จะไม่ได้เป็นเจ้าของช้าง แต่ก็ยังมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมจากชุมชนคนเลี้ยงช้าง มีประสบการณ์ผูกพัน

กับช้าง หรือเคยเลี้ยงช้างมาก่อน ขณะเดียวกันก็มีความรู้ช้างกลุ่มใหม่ที่ไม่ได้มีความเกี่ยวพันกับการเลี้ยงช้างมาก่อนที่เข้าสู่อาชีพความรู้อ้าง โดยเฉพาะชนกลุ่มน้อย และกลุ่มผู้อพยพข้ามชาติ ความรู้ทั้งสองกลุ่มมีระดับการศึกษาไม่สูงนัก อย่างไรก็ตามการทำงานและความรู้ของความรู้ช้างต้องอาศัยทักษะ ความรู้ที่สั่งสมจากการปฏิบัติ ประสบการณ์การทำงาน ความผูกพัน และความรักที่มีต่อช้าง การขยายตัวของธุรกิจปางช้างที่ใช้ช้างเพื่อการท่องเที่ยวมีส่วนเกี่ยวพันไปกับการที่ปัจจุบันวิถีชีวิตของความรู้ช้างได้กลายมาเป็นกลุ่มคนที่ต้องอพยพมีชีวิตเร่ร่อนในโลกสมัยใหม่ พวกเขาต้องละทิ้งถิ่นฐานไปตามเส้นทางของธุรกิจปางช้าง ทั้งในเมืองท่องเที่ยวสำคัญ เช่น พัทยา ภูเก็ต เชียงใหม่ และต่างแดนไกล

คำสำคัญ: ความรู้ช้าง, ปางช้าง, เมืองท่องเที่ยว, ชีวิตเร่ร่อนสมัยใหม่

Abstract

In Thai society human and elephant have long lived and interacted to each other for centuries. It is embedded in a social life of people, particularly in a mahout community. In some areas of northern and north eastern Thailand, a community raise and domesticate an elephant for its labor use. The mahouts who have knowledge and skills to capture this wild animal, domesticating and training these elephants for labor use. The intimate interactions between the mahouts and the elephants are reflected in their belief and ritual conducts. In this article we present a survey research finding, from the research project “Socio-economic profile of Thai mahouts in Thai tourism industry”, and additional ethnographic data from multi-sited fieldworks, conducted from August 2017 – April 2018, covering an elephant camp located in the 6 main tourism provinces of Chonburi, Phuket, Ayutthaya, Kanchanaburi, Surin and Chiang Mai. We will show that most of the mahouts who work in these elephant camps, although they are not owned the elephants, almost

all of them have a cultural background from the mahout community, a traditional mahout. This group of Thai traditional mahout have engaged in elephant raising and training it for labor use. Whereas some other new groups, a mahout worker, who never involved with elephant raising before entering to the elephant camps, as a worker, particularly these mahout workers are a minority and cross border migrants. From the neighboring countries. Both groups of these mahouts, nevertheless, share together that they did not have a high modern education. Working as a mahout at the tourism elephant camps, however, requires a special skill, practical knowledge accumulated from experienced work and love and engagement with the elephants. The expansion of tourism based elephant camp business, in the famous tourist cities of Thailand, inevitably creates a new form of nomadic life among the mahouts in these modern days. These mahouts, the modern nomads we argue, must leave their home villages to work in the tourism based elephant camps, both in the main tourist cities of Thailand, such as Pattaya, Phuket, Chiang Mai, and in the foreign countries.

Keywords: Mahout, Elephant Camp, Tourist city, Modern Nomadic Life

1. บทนำ

ในประเทศไทยหรือที่เคยเรียกว่า ราชอาณาจักรสยาม คนกับช้างอาศัยใช้ชีวิตและมีปฏิสัมพันธ์กันมาช้านาน เป็นวิถีการดำเนินชีวิตที่มีลักษณะพิเศษเฉพาะบางชุมชนจึงเชื่อมโยงไปกับความเป็นชาติพันธุ์ เช่น ชาวกระเหรี่ยง และชาวกวย จวบจนเมื่อไม่นานมานี้เองที่สัตว์ใหญ่เช่นช้าง ได้ลดจำนวนและบทบาทลงกลายเป็นเพียง “ตำนาน” ในประวัติศาสตร์ชาติไทย ช้างเคยถูกใช้เป็นสัญลักษณ์อย่างเป็นทางการของสยามประเทศ บนธงชาติจนถึงสมัยรัชกาลที่ 6¹ ช้างกลาย

มาเป็นตัวแทนของความเป็นชาติ การเสียสละให้กับชาติ ดังสะท้อนผ่านภาพยนตร์อิงประวัติศาสตร์หลายเรื่อง (เช่น ตำนานสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และก้านกล้วย) ช้างยังกลายมาเป็นชื่อสัญลักษณ์ของฟุตบอลชายทีมชาติไทย ที่ผู้คนเรียกกันติดปากว่า “ช้างศึก” กระนั้นปัจจุบันในบางพื้นที่ของภาคเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ ยังคงมีชุมชนหมู่บ้านที่ชาวบ้านดำรงชีวิตแบบเรียบง่ายอยู่กับช้าง โดยเฉพาะแถบตอนใต้ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พื้นที่ชายแดนไทย-กัมพูชา มีชุมชนของชาวกวย ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ซึ่งมีภูมิปัญญาทักษะ สามารถออกจับช้างป่านำมาฝึกให้เชื่องเพื่อขาย ใช้แรงงาน หรือส่งมอบให้ข้าหลวงนำไปใช้ในราชสำนัก ในจักรวาลคติของราชอาณาจักร ช้างถือเป็นสัตว์ประจำพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดินไทย ในประวัติศาสตร์ก่อนสมัยใหม่ ช้างยังเคยมีส่วนในการทำสงคราม และการเดินทางไกลของพระมหากษัตริย์ ชนชั้นปกครอง อย่างน้อยนับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์

ในแถบพื้นที่ชายแดนไทย-กัมพูชา และไทย-พม่า (ทางภาคเหนือ) ความสัมพันธ์ระหว่างช้างกับคนในชุมชนคนเลี้ยงช้าง ทั้งที่เคยจับช้างป่ามาฝึกให้เชื่องและใช้งาน สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่ปรากฏผ่านวิถีการดำรงชีพและประเพณีที่ชาวบ้านถือปฏิบัติ พิธีกรรมที่จัดขึ้นเป็นประจำทุกปีให้แก่ช้าง แม้จะเป็นความย้อนแย้ง แต่แสดงให้เห็นว่ามนุษย์ยังมีความเคารพนับถือต่อสัตว์ใหญ่ชนิดนี้ ซึ่งในคติของชาวพุทธ ยังถือเป็นชาติภพหนึ่งของพระพุทธรองค์ (ดูเพิ่มเติมใน ทองใบ, 2535; รัชพล, 2538; สมหมาย, 2539; เกาและคณะ, 2554 เป็นต้น)

นับตั้งแต่ราวต้นทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ความเชื่อและวิถีชีวิตของชุมชนคนเลี้ยงช้างแบบดั้งเดิมได้เปลี่ยนแปลงไปที่ละน้อย ในนามของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ป่าธรรมชาติเริ่มถูกรุกราน คุกคาม ขณะที่มีการตัดทำลายป่าเกิดขึ้นอย่างรุนแรง กระทั่งกลางทศวรรษ 2530 จึงได้มีการประกาศปิดป่า ยกเลิกสัมปทานการทำไม้อย่างถาวร กระนั้นการรุกพื้นที่ป่ายังคงดำเนินต่อมา กระทั่งนำไปสู่การสูญเสียพื้นที่ธรรมชาติป่าขนาดใหญ่ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของช้าง (ดู กังสดาล, 2544; ชื่น, 2550; มีชัย, 2554)

การใช้ช่างสำหรับการลากซุงที่มีมาตั้งแต่ยุคสมัยอาณาจักรสุโขทัยปิดฉากลง อย่างไรก็ตามในบางพื้นที่เช่นภาคใต้ ปัจจุบันยังคงมีการใช้งานช่างอยู่บ้างเพื่อลากขนต้นยางที่ถูกตัดทิ้ง ประเด็นปัญหาที่น่าสนใจคือ การใช้แรงงานช่างในประเทศไทยได้กลายมาเป็นเรื่องของความบันเทิงและการพักผ่อนหย่อนใจ เกี่ยวโยงไปกับอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวระดับโลกมากขึ้น ขณะที่ช่างยังคงมีศักดิ์ศรี มีความหมายในฐานะที่เป็นทั้งสัญลักษณ์ตัวแทนของความเป็นชาติ และธรรมชาติที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์

ปัจจุบันตามเมืองท่องเที่ยวใหญ่ๆ เช่น เชียงใหม่ ชลบุรี พัทยา ภูเก็ต อุดรธานี กาญจนบุรี เรามักพบเห็นปางช้าง (หรือ “หมู่บ้านช้าง” ในกรณีของสุรินทร์) ที่กลายเป็นพื้นที่ของการจัดแสดงความสามารถต่างๆ ของช่างที่ผ่านการฝึกฝนให้นักท่องเที่ยวเข้าเยี่ยมชม น่าสนใจว่า แนวโน้มของการใช้ช่างที่ได้รับการฝึก (โดยอาศัยการบังคับ สื่อสารจากควาญช้าง) ในอุตสาหกรรมท่องเที่ยวไทย ทั้งที่จัดแสดงความสามารถของช่าง และไปจนถึงใช้ช่างต่างคน เดินขึ้นชมธรรมชาตินั้นเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว และปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างคนกับช้าง โดยเฉพาะผู้ที่ทำหน้าที่ควาญช้าง (ในปางช้างเหล่านั้น) เริ่มกลายมาเป็นเรื่องที่ถกเถียงโต้แย้งกันมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็น การบังคับใช้แรงงาน การทรมานทารุณกรรมต่อช้าง หรือเรื่องทักษะความชำนาญของควาญช้างที่จะดูแลสัตว์ใหญ่ชนิดนี้ ทั้งนี้ดังมักปรากฏข่าวช้างตื่น อาละวาด ทำร้ายผู้คน จนบางทีถึงขั้นเหยียบนักท่องเที่ยวจนถึงตายอยู่เนืองๆ²

ทุกวันนี้ กลุ่มควาญที่ทำงานในปางช้าง บางรายอาจยังคงมีพื้นเพมาจากครอบครัว ชุมชนคนเลี้ยงช้าง (เช่น ชาวกวย ชาวกระเหรี่ยง และชาวกูย) ขณะที่ควาญช้างอีกไม่น้อยอันที่จริงเป็น แรงงานรับจ้าง (ซึ่งส่วนมากคือแรงงานข้ามชาติจากพม่า) ที่ได้รับการฝึกฝนให้ทำหน้าที่ดูแลช้างและควบคุมช้าง ด้วยเหตุที่มีประสบการณ์เพียงระยะเวลาอันสั้น จึงมักจะนำไปสู่ปัญหาการดูแลและการใช้งานช้างอย่างทารุณกรรม ปัญหาเหล่านี้หลายภาคส่วน ทั้งกลุ่มอนุรักษ์ นักธุรกิจ และหน่วยงานภาครัฐที่กำลังปรับตัว ได้ร่วมกันแลกเปลี่ยน ถกเถียง หาทางแก้ไขกันอย่างจริงจังมากขึ้น ดังสะท้อนผ่านหัวข้อการประชุมช้างแห่งชาติ ซึ่งจัดขึ้นทุกปี

ในเดือนสิงหาคม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2556 เป็นต้นมา โดยสถาบันเทศบาลแห่งชาติในพระอุปถัมภ์³

บทความนี้จะนำเสนอผลการศึกษางานวิจัยสำรวจและการทำงานภาคสนาม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย “วิถีการดำรงชีพของควาญช้างไทยในบริบทของการท่องเที่ยว”⁴ (ดำเนินการระหว่างเดือนสิงหาคม 2560 – เมษายน 2561) ส่วนแรกของบทความจะเป็นผลการสำรวจ ที่แสดงให้เห็นภูมิหลังทางสังคม วัฒนธรรมของกลุ่มผู้ประกอบการอาชีพควาญช้าง การเข้าสู่อาชีพควาญช้าง และวิถีการดำรงชีพแบบใหม่ในบริบทของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวไทยซึ่งกลายเป็นส่วนหนึ่งของโลก จากนั้นโดยอาศัยข้อมูลจากการทำงานภาคสนาม (ควบคู่ไปกับการลงพื้นที่วิจัยสำรวจ) บทความจะทดลองนำเสนอการตีความความเข้าใจชีวิตของควาญช้างชาวกวย (ซึ่งยังคงเป็นควาญช้างกลุ่มใหญ่และมีบทบาทสำคัญในธุรกิจปางช้าง) ที่ได้ปรับเปลี่ยนกลายมาเป็นกลุ่มคนที่ต้องเดินทางอพยพมีชีวิตเร่ร่อนแบบสมัยใหม่ไปกับช้างและการขยายตัวของธุรกิจปางช้าง พวกเขาต้องละทิ้งถิ่นฐานไปตามเส้นทางของการท่องเที่ยวและการเกิดขึ้นของธุรกิจปางช้าง โดยเฉพาะในเมืองท่องเที่ยวสำคัญ อาทิ พัทยา ภูเก็ต เชียงใหม่ จนไปถึงหลายเมืองใหญ่ในต่างประเทศ คือ จีน มาเลเซีย และญี่ปุ่น เป็นต้น

จากฐานข้อมูลประชากรช้างเลี้ยงใน พ.ศ. 2558 โดยสถาบันวิจัยและบริการสุขภาพช้างแห่งชาติ กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ระบุว่า มีช้าง 4,719 เชือกอยู่ในประเทศ ส่วนใหญ่อยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รองลงมาเป็นภาคเหนือ ภาคใต้ ตะวันตก ภาคตะวันออก และภาคกลาง ทั้งนี้คาดว่ามากกว่าครึ่งหนึ่งจะเป็นช้างที่ถูกนำมาใช้งานอยู่ในปางช้างตามเมืองท่องเที่ยวหลักๆ ทั่วประเทศ ซึ่งในจำนวนนี้หมายถึงจำนวนของควาญช้าง หรือผู้ที่ถูกจ้างให้ทำหน้าที่ดูแลช้าง เพราะช้างที่ทำงานในปางช้างหนึ่งเชือกนั้น จำเป็นต้องมีควาญช้าง หรือคนดูแลอย่างน้อยหนึ่งคน สำหรับควาญช้างชาวกวย (ซึ่งจะได้กล่าวถึงมากขึ้นข้างหน้า) ทุกสถานที่ที่พวกเขาเดินทางไปทำงานกับช้าง (ซึ่งปัจจุบันคือ ปางช้าง ที่อาจมีขนาดเล็ก กลาง ใหญ่ ขึ้นอยู่กับจำนวนช้าง) นอกจากรายได้ที่เอาเข้าจริงไม่ได้มั่นคงมากนัก อาหารและที่อยู่อาศัยมักเป็นเพียงกระต๊อบเล็กๆ หรือเพิงพัก

อาศัยที่สร้างแบบชั่วคราว ทว่าพวกเขาก็ยังคงอ้างความสัมพันธ์และสิทธิประโยชน์พิธีกรรมในสถานที่ใหม่ ๆ ที่พวกเขาเดินทางเร่ร่อนเข้าไปอยู่อาศัยแบบชั่วคราวยาวนาน สร้างเครือข่ายระหว่างพวกเขาตนเอง และระหว่างพวกเขากับนายจ้างอันเป็นความสัมพันธ์แบบใหม่ที่เป็นไปในลักษณะ “ชั่วคราว” ไม่มีกำหนดระยะเวลาที่แน่นอนตายตัว

ชีวิตการเคลื่อนย้ายของควาญและช้างเหล่านี้จะว่าไปจึงไม่ต่างไปจากชีวิตเร่ร่อน ที่พักอาศัยของคนก็ต้องไม่ห่างออกไปจากที่พักค้างแรมของช้าง ซึ่งอาจเป็นช้างทางใหญ่ ทว่ามีแหล่งอาหารและน้ำสะอาด ในช่วงแรก ๆ เมื่อมีการเดินช้างเร่ร่อน (ราว ๆ ทศวรรษ 2540) ปัญหาที่อาจเกิดขึ้นกับช้างและควาญไม่ต่างกัน คืออุบัติเหตุบนท้องถนน และการที่พวกเขาถูกมองว่าเป็นตัวก่อความรำคาญ การจราจรติดขัด ทว่าช่วง 10 ปีที่ผ่านมา แนวโน้มที่ควาญช้างจะนำช้างเข้าสู่ปางช้าง ไม่ว่าจะไปทำงาน ทั้งจัดแสดงทักษะความสามารถ ถ้ายรูปกับนักท่องเที่ยว และต่างคนขี่ช้าง หรือให้เจ้าของปางช้างเช่าใช้งาน จนไปถึงขายช้างให้กับนายทุนเจ้าของปางช้างใหญ่ในที่สุด

ในส่วนต่อจากนี้ของบทความ เราจะนำเสนอและชี้ให้เห็นว่า การเดินทางเร่ร่อนหากินกับช้าง หรือ “อาชีพช้างเร่” ไม่ได้เป็นวิถีชีวิตของควาญช้างที่มีมาแต่เดิม ทว่าเพิ่งเกิดขึ้นเมื่อราว ๆ สามทศวรรษที่ผ่านมา หลังจากนโยบายการปิดป่าของรัฐบาลไทย และการจัดระเบียบในพื้นที่ชายแดนไทยกับเพื่อนบ้าน (ลาว พม่า กัมพูชา) ช้างเร่ร่อนกลายเป็นปรากฏการณ์สมัยใหม่ที่สะท้อนการปรับตัวของควาญช้างดั้งเดิมในสังคมเกษตรกรรมที่กลายสถานะมาเป็นผู้ประกอบการ มีการลงทุนเป็นธุรกิจครอบครัว ต้องเดินทางโยกย้ายไปตามสถานที่ต่าง ๆ ทั้งข้ามถิ่นและข้ามชาติ การเผชิญกับกระแสอนุรักษ์ช้างในช่วงทศวรรษ 2540 ยังส่งผลให้ควาญช้างที่ประกอบอาชีพช้างเร่จะต้องพัฒนาปรับเปลี่ยนไปสู่การทำงานและให้เช่าช้างในปางช้าง เกิดเครือข่ายคนเลี้ยงช้างทั่วประเทศ กระนั้นพวกเขายังคงมีชีวิตเร่ร่อนชีวิตเร่ร่อนของควาญช้างเหล่านี้ไม่ได้เป็นวิถีชีวิตที่มีมาแต่เดิม แต่เป็นชีวิตเร่ร่อนที่เพิ่งเกิดขึ้นในบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเติบโตของอุตสาหกรรมท่องเที่ยวไทย

2. วิธีการดำรงชีพของควาญช้างในประเทศไทย

2.1 ข้อมูลเบื้องต้นจากการสำรวจ

ในการดำเนินการวิจัยสำรวจของโครงการ (ดังกล่าวข้างต้น) ควาญช้างที่ได้รับการคัดเลือกเป็นตัวอย่างรวมทั้งหมด 200 ราย โดยทำงานอยู่ตามปางช้างเพื่อการท่องเที่ยวทั้งขนาดเล็ก กลาง และใหญ่ ใน 6 จังหวัด คือ พระนครศรีอยุธยา เชียงใหม่ ชลบุรี กาญจนบุรี ภูเก็ต และสุรินทร์ ซึ่งเป็นการคัดเลือกโดยอาศัยความน่าจะเป็นตามสัดส่วนของจำนวนช้าง (ดูรายละเอียดเรื่องระเบียบวิธีวิจัย และการคัดเลือกตัวอย่างในรายงานฉบับสมบูรณ์ – อ้างแล้ว) ผลการสำรวจแสดงให้เห็นว่าควาญช้างเกือบครึ่งหนึ่ง (ร้อยละ 46) ทำงานอยู่ในปางช้างต่างๆ ของจังหวัดเชียงใหม่ รองลงมาเป็นจังหวัดชลบุรี ภูเก็ต กาญจนบุรี อยุธยา และสุรินทร์ คิดเป็นร้อยละ 18.5, 13.5, 10.0, 6.5, และ 5.5 ตามลำดับ

ในจำนวนควาญช้างที่เป็นตัวอย่างของการสำรวจเกือบทั้งหมดเป็นควาญช้างชาย คิดเป็นร้อยละ 98.5 เป็นควาญช้างหญิงร้อยละ 1.5 ซึ่งควาญช้างหญิงนี้ถือเป็นเรื่องใหม่เพราะในอดีตควาญช้างเป็นชายเท่านั้น นอกจากนี้จากการสำรวจจำนวนควาญช้างทั้งหมดในปางช้างเพื่อการท่องเที่ยวที่ได้รับการคัดเลือกทั้งหมด 35 แห่ง พบว่ามีควาญช้างทั้งหมด 887 ราย และเป็นเพศหญิงจำนวน 7 รายอยู่ในปางช้าง 6 แห่ง

ควาญช้างตัวอย่างทั้งหมดมีอายุเฉลี่ย 34.28 ปี ต่ำสุดอายุ 15 ปี และสูงสุดอายุ 63 ปี เมื่อแยกออกเป็นกลุ่มอายุพบว่าเกินครึ่งหรือร้อยละ 59 มีอายุอยู่ในช่วง 21-40 ปี รองลงมาร้อยละ 29 อยู่ในกลุ่มอายุ 41-60 ปี เกี่ยวกับการสมรสของควาญช้างพบว่าเกินครึ่งเล็กน้อย คิดเป็นร้อยละ 53.5 แต่งงานแล้วและอาศัยพร้อมหน้าครอบครัวอยู่ในปัจจุบัน รองลงมาเป็นผู้ที่ยังไม่แต่งงาน (ร้อยละ 28.5) ส่วนผู้ที่แต่งงานแล้วแต่ไม่ได้พาครอบครัวมาอยู่ด้วยมีจำนวนมากพอสมควร คิดเป็นร้อยละ 12.5

เมื่อแยกชาติพันธุ์ของควาญช้างที่เป็นตัวอย่าง พบว่า มีกลุ่มชาติพันธุ์ใหญ่ ๆ 3 กลุ่ม คือ คนไทย กะเหรี่ยง (ทั้งที่มีภูมิลำเนาอยู่ในประเทศไทยและที่อยู่ในประเทศพม่า) และกวย ที่อยู่ในจังหวัดสุรินทร์และบุรีรัมย์ คิดเป็นร้อยละ 27.5, 25.0 และ 22.0 ตามลำดับ หากแยกตามสัญชาติหรือความเป็นพลเมือง พบว่าส่วนใหญ่ร้อยละ 75.5 เป็นพลเมืองไทย (รวมกับควาญช้างตัวอย่างที่อยู่ในประเทศไทยแต่ยังมิได้สัญชาติอีกร้อยละ 2.5) รองลงมาเป็นพลเมืองพม่า ส่วนใหญ่ร้อยละ 82.0 นับถือศาสนาพุทธ รองลงมาร้อยละ 17.0 นับถือศาสนาคริสต์ ควาญช้างที่ถูกสำรวจส่วนใหญ่มีการศึกษาในระดับประถมศึกษาหรือเทียบเท่า คิดเป็นร้อยละ 41.5 รองลงมาเป็นระดับมัธยมศึกษาตอนต้นหรือเทียบเท่า คิดเป็นร้อยละ 27.0 ส่วนผู้ที่ไม่ได้รับการศึกษาภาคบังคับ คิดเป็นร้อยละ 14.5 เป็นที่น่าสนใจว่าควาญช้างส่วนใหญ่ที่ทำงานอยู่ในปางช้าง (ในเมืองท่องเที่ยว) มักไม่ได้ทำงานในจังหวัดบ้านเกิด คิดเป็นร้อยละ 56.0 ขณะที่สัดส่วนของควาญช้างที่ทำงานในปางช้างที่อยู่ในจังหวัดเดียวกันกับที่เกิด คิดเป็นร้อยละ 29.0 หรือ 1 ใน 4 เท่านั้น

การให้บริการนักท่องเที่ยวนั่งหลังช้างเดินชมธรรมชาติ

2.2 การทำงานและที่พักอาศัย

ผลการสำรวจพบว่า ส่วนใหญ่หรือครึ่งหนึ่งของความทุกข์ที่เป็นตัวอย่างตอบแบบสอบถาม มีประสบการณ์หรือใช้เวลาทำงานอยู่ในปางช้างในช่วงระยะเวลาที่แตกต่างกัน คือ (1) 1-5 ปี รองลงมา (2) 6-10 ปี และ (3) มากกว่า 10 ปี คิดเป็นร้อยละ 22.0, 16.0 และ 12.0 ตามลำดับ

ความทุกข์ส่วนใหญ่เกือบทั้งหมดมีความสามารถในการใช้ภาษาต่างประเทศเพื่อสื่อสารกับนักท่องเที่ยวที่ตนเองให้บริการ คิดเป็นร้อยละ 85.52 และสามารถใช้อังกฤษในการสื่อสารได้มากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 67.5 ในขณะที่รองลงมาเป็นภาษาจีน ญี่ปุ่น และฝรั่งเศส คิดเป็นร้อยละ 38.0, 13.5 และ 4.5 ตามลำดับ

เกี่ยวกับที่อยู่อาศัย ความทุกข์ส่วนใหญ่พักอยู่ในที่พักที่ปางช้างจัดให้ คิดเป็นร้อยละ 86.0 สะท้อนให้เห็นว่าอาชีพความทุกข์ส่วนใหญ่ต้องเร่ร่อนไปกับสถานที่ทำงาน คือ ปางช้าง อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาตามจังหวัดที่ความทุกข์ทำงานอยู่ พบว่าในกรณีของจังหวัดสุรินทร์ ความทุกข์ส่วนใหญ่พักอาศัยอยู่ที่บ้านของตนเองเกือบทุกคน ทั้งนี้สามารถอธิบายได้ว่าเป็นผลมาจากโครงการ “นำช้างคืนถิ่นเพื่อพัฒนาสุรินทร์บ้านเกิด” ที่ศูนย์คชศึกษา (หรือหมู่บ้านช้าง ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2538) องค์การบริหารส่วนจังหวัดสุรินทร์เริ่มโครงการมาตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ. 2549 และโครงการนำช้างคืนถิ่นของโครงการคชอาณาจักร องค์การสวนสัตว์ในพระบรมราชูปถัมภ์ จังหวัดสุรินทร์ (เริ่มเมื่อ พ.ศ. 2558) เพื่อแก้ปัญหาการนำช้างออกไปเร่ร่อนตามต่างจังหวัด

ในกรณีที่เป็นกลุ่มของความทุกข์ที่เร่ร่อนไปตามสถานที่ทำงาน พบว่า ความทุกข์ส่วนใหญ่อาศัยอยู่กันแบบครอบครัว (สามี ภรรยา) คิดเป็นร้อยละ 55.5 และอีกจำนวนไม่น้อยเป็นการอยู่อาศัยแบบครอบครัวที่มีพ่อแม่ลูกอยู่ด้วยกัน ร้อยละ 41.5 ข้อมูลส่วนนี้สะท้อนให้เห็นว่าอาชีพความทุกข์มีลักษณะเป็นการทำงานที่ต้องเคลื่อนย้าย ทำให้สมาชิกในครอบครัวต้องอาศัยอยู่ด้วยกันหรือบุตรอาจเกิดมาในระหว่างที่มีวิถีชีวิตแบบเคลื่อนย้ายเร่ร่อน

บ้านพักควาญช้างที่ตั้งอยู่ในบริเวณปางช้าง

2.3 พื้นเพทางวัฒนธรรม และการเป็นเจ้าของช้าง

ด้วยเหตุที่อาชีพควาญช้างไม่ได้เป็นอาชีพทั่ว ๆ ไปที่ใครก็ทำได้ แต่จำเป็นต้องมีการฝึกฝนทักษะ ความชำนาญ ตลอดจนการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนกับช้าง รวมจนไปถึงการสร้างคามผูกพัน การทุ่มเทเวลาให้กับช้าง อีกทั้งดังที่กล่าวอภิปรายไปก่อนหน้านี้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างคนกับช้างที่มีมานานในสังคมไทย ส่วนหนึ่งเป็นเรื่องของชุมชนคนเลี้ยงช้าง ไม่ว่าจะเป็นการจับช้างมาฝึกใช้งาน และขาย (ในกรณีแถบอีสานใต้ โดยเฉพาะสุรินทร์ บุรีรัมย์ ซึ่งเป็นเขตรอยต่อชายแดนไทย-กัมพูชา) หรือการเลี้ยงช้างในชุมชนของชาวกะเหรี่ยงตามแถบชายแดนไทย-พม่า ซึ่งต่อมาได้ถูกนำไปใช้งานในการลากซุง ลากไม้ ในอุตสาหกรรมป่าไม้ ตั้งแต่ยุคอาณานิคมยุโรป ควาญช้างจำนวนไม่น้อยจึงเป็นเจ้าของช้างด้วย การสำรวจครั้งนี้จึงต้องการที่จะสอบถามเกี่ยวกับเรื่องการเป็นเจ้าของช้าง ซึ่งสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์และการเปลี่ยนระหว่างคนกับช้าง จากการสำรวจพบว่า โดยรวมแล้ว

ความรู้อ้างอิงที่เป็นตัวอย่างส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นเจ้าของอ้าง คิดเป็นร้อยละ 54.0 ทั้งนี้ ส่วนหนึ่งสะท้อนให้เห็นว่าความรู้อ้างอิงเหล่านี้ไม่ได้มีพื้นฐานหรือพื้นเพทางวัฒนธรรม จากชุมชนคนเลี้ยงช้างดั้งเดิม และอีกส่วนหนึ่งก็เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ช้าง อาจถูกขายไปให้กับปางช้าง หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ปัจจุบันช้างส่วนใหญ่เป็นของ ปางช้างซึ่งทำธุรกิจเกี่ยวกับการท่องเที่ยว โดยใช้ช้าง (การแสดงช้าง การขี่ช้าง การฝึกเลี้ยงช้างเชิงอนุรักษ์) จากการสำรวจพบว่าความรู้อ้างอิงที่เคยมีช้างมาก่อน แต่ปัจจุบันไม่เป็นเจ้าของอ้างอีก ให้เหตุผลว่าที่ไม่ได้เป็นเจ้าของอ้างเพราะช้าง ถูกขายร้อยละ 63.6 และเพราะช้างตาย คิดเป็น 30.3

อย่างไรก็ตาม ประวัติการเป็นเจ้าของอ้างมีความแตกต่างกันไปตามจังหวัด ภูมิลำเนาของความรู้อ้างอิง กล่าวคือ ความรู้อ้างอิงที่มีภูมิลำเนาจากจังหวัดสุรินทร์ และบุรีรัมย์ ส่วนใหญ่ต่างมีพื้นเพมาจากครอบครัวคนเลี้ยงช้าง เคยมีช้างและมี ช้างอยู่ในปัจจุบัน คิดเป็นร้อยละ 75.4 และ 85.6 ตามลำดับ

ความรู้อ้างอิงที่เป็นตัวอย่างจากความรู้อ้างอิงที่สำรวจทั่วประเทศ รวมแล้ว น้อยกว่าครึ่งหนึ่งหรือร้อยละ 40.5 เป็นความรู้อ้างอิงที่ไม่ได้มาจากชุมชนคนเลี้ยงช้าง หรือไม่มีพ่อแม่หรือญาติพี่น้องที่เป็นความรู้อ้างอิงในปัจจุบัน กระนั้นภูมิลำเนาของ ความรู้อ้างอิงก็มีความสัมพันธ์กับการเป็นเจ้าของอ้างอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือเป็น ความรู้อ้างอิงที่มีภูมิลำเนาอยู่ในจังหวัดสุรินทร์และบุรีรัมย์ส่วนใหญ่มีพ่อแม่หรือญาติ พี่น้องที่ประกอบอาชีพเป็นความรู้อ้างอิงอยู่ด้วยในปัจจุบัน ส่วนหนึ่งก็เป็นเพราะว่า ทั้งสองพื้นที่นี้มีชุมชนคนเลี้ยงช้างดั้งเดิมตั้งถิ่นฐานมานานนั่นเอง

ปางช้างที่ดำเนินกิจการเพื่อการท่องเที่ยวในปัจจุบันมีการจัดการธุรกิจ แตกต่างกันในด้านการเป็นเจ้าของอ้างที่ให้บริการอยู่ในปางช้างเหล่านั้น ซึ่งพบว่า ราวหนึ่งในสามของปางช้างที่ตกเป็นตัวอย่างมีช้างที่เป็นของปางช้างทั้งหมด คิดเป็นร้อยละ 32.0 โดยที่ปางช้างเหล่านี้จ้างคนมาทำหน้าที่เป็นความรู้อ้างอิงเพียง อย่างเดียว (นอกจากนี้ยังมีการคละกันระหว่างจำนวนช้างที่ปางช้างเป็นเจ้าของ ส่วนใหญ่หรือบางส่วนอีก ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 32.5 และ 8.0 ตามลำดับ) ตรงกันข้าม กับปางช้างอีกจำนวนหนึ่งที่ไม่มีช้างเป็นของตนเองเลย แต่รับช้างพร้อมกับ

ความอยู่ข้างมาให้บริการในปางข้างของตนเองทั้งหมด (คิดเป็นร้อยละ 27.5) มีระบบการแบ่งรายได้ที่ชัดเจน เช่น เจ้าของช่างได้รับค่าเช่าช่างและค่าความอยู่ข้างเป็นรายเดือน หรือเจ้าของช่างได้รับรายได้ตามจำนวนนักท่องเที่ยวในแต่ละวัน เป็นต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่าทั้งจากการสำรวจและการสัมภาษณ์เชิงลึกพบว่า ความอยู่ข้างส่วนใหญ่ที่ปัจจุบันไม่มีช่างเป็นของตนเอง (จำนวน 153 ราย หรือร้อยละ 76.5) ส่วนใหญ่ร้อยละ 77.1 มีความปรารถนาหรือใฝ่ฝันที่จะมีช่างเป็นของตนเอง เหตุผลสำคัญที่ความอยู่ข้างเหล่านี้เกือบทั้งหมดสะท้อนการอยากมีช่างเป็นของตนเองส่วนมากเห็นว่าการเป็นเจ้าของช่างนั้นเปรียบเสมือนการลงทุนอย่างหนึ่ง (เหมือนการซื้อรถตู้) ที่จะสามารถนำมาหารายได้จากการให้บริการในปางข้าง (จากการให้เช่าช่าง) ควบคู่ไปกับการดูแลช่างด้วยความรักและผูกพัน เพราะโดยเฉลี่ยช่างเชือกหนึ่งจะมีอายุยืนยาวราวๆ 30-50 ปีที่สามารถใช้งานได้ ส่วนความอยู่ข้างที่ไม่อยากมีช่างเป็นของตนเองหรือที่มองว่าการเป็นเจ้าของช่างต้องใช้เงินทุนจำนวนมากและมีภาระในการดูแลช่างมาก จึงเลือกที่จะเป็นความอยู่ข้างรับจ้างมากกว่า

นอกจากนี้ กลุ่มความอยู่ข้างที่เป็นตัวอย่างในการตอบแบบสอบถามจากทั้ง 6 จังหวัดที่เป็นพื้นที่เป้าหมายของการศึกษา ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเป็นความอยู่ข้างมาไม่นาน คือ ไม่เกิน 5 ปี (คิดเป็นร้อยละ 50.0) มีประสบการณ์ไม่มาก และความผูกพันต่อช่างก็แตกต่างไปจากความอยู่ข้างที่เติบโตมาจากชุมชนคนเลี้ยงช้าง เช่น ชาวกวย

เมื่อสอบถามเกี่ยวกับเรื่องระยะเวลาที่ใช้ในการฝึกเป็นความอยู่ข้าง บรรดาความอยู่ข้างที่เป็นตัวอย่างทั้งหมดให้คำตอบเกี่ยวกับระยะเวลาที่ใช้ในการฝึกฝนทักษะการดูแลเลี้ยง และควบคุมช่างที่แตกต่างหลากหลาย มีตั้งแต่ 1 เดือนไปจนถึง 8 ปี ซึ่งส่วนใหญ่เกินครึ่งของความอยู่ข้างทั้งหมดใช้เวลาฝึกเป็นความอยู่ข้างนาน 1 เดือน รองลงมาใช้เวลานาน 2-6 เดือน คิดเป็นร้อยละ 56.8 และ 35.7 ตามลำดับ ทั้งนี้ จากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ประกอบอาจอธิบายได้ว่า เหตุที่แต่ละคนเริ่มต้นฝึกต่างกัน และบางคนที่มิพินเพมาจากครอบครัวคนเลี้ยงช้าง เริ่มค่อยๆ ฝึกตั้งแต่เมื่อยังเป็นเด็กและใช้เวลาไปจนถึงเมื่อตนเองเลิกเรียนหนังสือ (ตามการศึกษา

ภาคบังคับ) และหันมาเป็นความรู้อย่างจริงจัง ๆ จัง ๆ บางคนใช้เวลาฝึกไปพร้อมกับทำงานด้านอื่นในปางช้างไปพร้อมกันจนกว่าปางช้างขาดความรู้และได้รับมอบหมายให้เป็นความรู้อย่าง จึงทำให้แจ้งเวลาที่ใช้ฝึกยาวนาน

ในส่วนของความสัมพันธ์ระหว่างความรู้อย่างด้วยกันเอง พบว่า ผู้ที่ฝึกสอนการเป็นความรู้อย่างให้แก่ความรู้อย่างที่เป็นกลุ่มตัวอย่างทั้งหมด ส่วนใหญ่เป็นเพื่อนร่วมงานที่อยู่ในปางช้าง รองลงมาเป็นพ่อ และญาติ คิดเป็นร้อยละ 34.5 30.5 และ 15.5 ตามลำดับ จากการสังเกตการณ์เมื่อลงพื้นที่เก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามเป็นที่สังเกตว่าการที่มีเพื่อนร่วมงานฝึกการเป็นความรู้อย่างให้เพราะความรู้อย่างที่รับการฝึกนั้นเคยทำงานในหน้าที่อื่นอยู่ในปางช้างนั้นอยู่ก่อน เช่น เป็นผู้ถือแพ ล่องแก่ง เป็นผู้ขับเกวียนบริการให้นักท่องเที่ยว นั่ง หรือเป็นพนักงานเก็บซื้อช้าง เป็นต้น ทำให้รู้จักคุ้นเคยกันกับผู้ที่เป็ความรู้อย่างอยู่ก่อน และรับอาสาฝึกสอนให้เพื่อจะได้เปลี่ยนหน้าที่มาเป็นความรู้อย่างในอนาคต เช่นเดียวกันกับการที่มีพ่อหรือญาติเป็นผู้สอนให้นั้นส่วนใหญ่แล้วเป็นครอบครัวที่เคยมีช้างมาก่อนซึ่งเป็นการฝึกสอนกันภายในครอบครัว

สอดคล้องไปกับการให้คำตอบเกี่ยวกับการเข้าสู่อาชีพความรู้อย่างในปางช้าง ปัจจุบัน เกือบทั้งหมดตอบว่าได้รับการแนะนำจากญาติหรือคู่สมรส รองลงมาเป็นการที่เพื่อนแนะนำ และที่เหลือเป็นการมาสมัครเข้าทำงานด้วยตนเอง และมีบ้างที่เจ้าของปางช้างชวนให้มาทำงาน คิดเป็นร้อยละ 39.0 27.0 17.5 15.5 ตามลำดับ จึงอาจกล่าวได้ว่าการเข้าสู่อาชีพความรู้อย่างในปางช้างตามเมืองท่องเที่ยวใหญ่ในปัจจุบัน จำเป็นต้องมีเครือข่ายความสัมพันธ์ หรือจะต้องรู้จักผู้คนที่อยู่ในปางช้างนี้ก่อนเป็นส่วนใหญ่ และอีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะต้องติดตามช้างที่ถูกซื้อหรือเข้ามาทำงานให้ปางช้างแห่งนั้น ๆ

3. การเปลี่ยนแปลง สถานะ และตัวตนของควาญช้าง

จากการศึกษาสำรวจพบว่า ควาญช้างส่วนใหญ่ที่เข้ามาทำงานอยู่ในปางช้าง แม้จะไม่ได้เป็นเจ้าของช้างแต่ก็ยังมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมสังคมจากครอบครัว หรือชุมชนคนเลี้ยงช้าง มีประสบการณ์ผูกพันกับช้าง หรือเคยเลี้ยงช้างมาก่อน ไม่ว่าจะเป็นสุรินทร์ ชัยภูมิ บุรีรัมย์ พังงา เชียงใหม่ ลำปาง หรือชนกลุ่มน้อยที่อาศัยอยู่ในประเทศไทยนานมาแล้ว เช่น กะเหรี่ยง แกบจังหวัดตากและแม่ฮ่องสอน กระนั้นก็มีกลุ่มที่ไม่ได้มีพื้นเพที่เกี่ยวกับการเลี้ยงช้างในชุมชนบ้านเกิดที่ก็เข้าสู่อาชีพควาญช้างได้ โดยเฉพาะกลุ่มที่เดิมเป็นแรงงานอพยพ ส่วนใหญ่จะข้ามชาติมาจากพม่า ดังนั้นในกลุ่มควาญช้างเองอาจจะพอยกออกตามทักษะความชำนาญ และประสบการณ์ที่มีกับช้างได้ ดังนี้

ควาญช้างประเพณี และยังมีช้างเป็นของตนเอง (ส่วนใหญ่คือชาววย ที่เติบโตมาจากชุมชนคนเลี้ยงช้าง) โดยนำช้างมาให้ปางช้างเช่าหลายเดือนหรือนานปี และพวกเขาได้เดินทางตามมาดูแลช้างของครอบครัวตนเองด้วย

ควาญช้างประเพณี แต่ไม่มีช้างเป็นของตนเองแล้ว เนื่องจากช้างตาย หรือขายช้างให้กับปางช้างไปก่อนหน้านี้แล้ว แต่ยังคงรับจ้างเป็นควาญช้างตามปางช้างต่าง ๆ

ควาญช้างรับจ้าง (ส่วนใหญ่คือแรงงานอพยพ หรือกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น กะเหรี่ยง ปะหล่อง ไทใหญ่) ส่วนใหญ่ที่เข้ามาทำงานควาญช้างมาจากการชักชวนของเพื่อน ญาติพี่น้อง ที่ทำงานอยู่ในปางช้างอยู่ก่อนแล้ว เมื่อเข้าสู่ปางช้างจะต้องทำการฝึกฝนเพื่อบังคับช้างซึ่งใช้ระยะเวลาในการทำความคุ้นเคยกับช้างแตกต่างกัน

ควาญช้างผู้ประกอบการ (หมายถึง ควาญช้างที่เป็นเจ้าของช้าง และลงทุนในเชิงธุรกิจกับการใช้ช้างหารายได้) ควาญช้างกลุ่มนี้สามารถพัฒนาตนเองกระทั่งสามารถเป็นควาญช้างผู้ประกอบการ คือมีความพยายามในการจะซื้อช้างเพื่อให้ปางช้างเช่าเพราะค่าเช่าช้างนั้นได้ราคาสูง ประมาณ 16,000-20,000 บาทต่อเดือนต่อเชือก (ขึ้นอยู่กับเพศและลักษณะของช้างด้วย) และสามารถให้ช้างเช่าจนกว่า

ข้างจะตาย แต่การซื้อข้างใช้เงินลงทุนค่อนข้างสูง ราคาข้างต่อเชือกประมาณ 2,000,000 บาท ขึ้นอยู่กับลักษณะของข้าง ความรู้ข้างหลายคน (ในกลุ่มนี้) จึงมีความฝันว่าอยากเป็นเจ้าของข้าง เพื่อนำข้างมาทำงานในปางข้าง แต่ก็มีเพียงไม่กี่คนที่สามารถซื้อข้างได้ ความรู้ข้างเหล่านี้มีทั้งจากสุรินทร์ ชัยภูมิ และบุรีรัมย์ และความรู้ข้างกลุ่มนี้มักจะมีภูมิปัญญาเกี่ยวกับข้าง การรักษาสุขภาพข้าง ทั้งในแบบเดิมและสมัยใหม่

ลักษณะร่วมของความรู้ข้างทั้งหมดอีกอย่างหนึ่งที่ได้เห็นได้ชัดคือ พวกเขามีระดับการศึกษาไม่สูงมากนัก (ไม่เกินมัธยมต้น) อย่างไรก็ตามลักษณะการทำงานและความรู้ข้างเป็นงานที่ต้องอาศัยทักษะ ซึ่งสั่งสมมาจากการปฏิบัติ และประสบการณ์การทำงานจริง และสิ่งสำคัญคือความผูกพันและความรักที่มีต่อข้าง

กล่าวได้ว่าการใช้ข้างเพื่อการท่องเที่ยว ซึ่งปัจจุบันค่อนข้างได้รับความนิยมสูงจากนักท่องเที่ยวสัมพันธ์ไปกับแนวโน้มที่ผู้ประกอบการพยายามที่จะซื้อข้างและ “ต่อข้าง” ให้เพิ่มจำนวนข้างมากขึ้น การเพิ่มขึ้นของจำนวนข้างใช้งานเพื่อการท่องเที่ยว ตามปางข้างทั้งในเมืองใหญ่ เช่น พัทยา ภูเก็ต หรือเมืองท่องเที่ยวทางธรรมชาติ เช่น เชียงใหม่ กาญจนบุรี (ไม่ว่าจะมาจากการซื้อ การเช่า หรือการเกิดข้างใหม่) จึงส่งผลให้มีความต้องการรับสมัคร “ความรู้ข้างรับจ้าง” เพิ่มขึ้นตามไปด้วย ปางข้างจึงกลายเป็นพื้นที่ที่เปิดโอกาสให้ทั้งแรงงานข้ามชาติ และผู้หญิง ที่มีพื้นเพมาจากชุมชนคนเลี้ยงช้างสามารถก้าวข้ามจารีตดั้งเดิม (ที่ไม่อนุญาตให้ผู้หญิงเข้ามายุ่งเกี่ยวกับการเลี้ยงช้าง) เข้ามาประกอบอาชีพความรู้ข้างในปางข้างได้

กรณีของความรู้ข้างหญิง การเปลี่ยนแปลงและแนวโน้มการเติบโตของอุตสาหกรรมปางข้างเพื่อการท่องเที่ยวในประเทศไทย คือเงื่อนไขสำคัญที่ส่งผลให้ผู้หญิง (ส่วนใหญ่ที่พบจากการทำงานภาคสนามคือสมาชิกของครอบครัวความรู้ข้าง) ได้ก้าวข้ามจารีต ที่ในอดีตผู้หญิงไม่มีหน้าที่ในการบังคับควบคุมช้าง ดังสะท้อนผ่านตำนานเกี่ยวกับจารีตการถ่ายทอดความรู้การบังคับช้างของชาวกวย⁵ ซึ่งมีข้อห้ามว่าห้ามผู้หญิงเดินทางไปคล้องช้างด้วย ห้ามไม่ให้ถ่ายทอดความรู้การคล้องช้าง

ระหว่างพ่อกับลูกโดยตรง (ส่วนใหญ่จึงมักไปเรียนรู้จากอา หรือลุงแทน) ในชุมชนคนเลี้ยงช้าง “วัฒนธรรมการเลี้ยงช้าง” ยังสะท้อนโครงสร้างทางสังคมที่มีวิธีการแบ่งตำแหน่งหน้าที่กันตามลำดับชั้น

ชาวกวยยังมี “เรื่องเล่า” เกี่ยวกับที่มาของ “ความขี้ขลาดนอกจารีต” ว่าเป็นพวกหมอช้างที่ไม่เคยมาร่ำเรียนวิชาความรู้จากความขี้ขลาดตามจารีต แต่ว่าได้อาศัยแอบอิงไปกับพวกความขี้ขลาด เวลาเดินทางเข้าป่าเป็นขบวนไปคล้องช้าง ความขี้ขลาดนอกจารีตนี้จะนำช้างไปอยู่ในบริเวณชายขอบ ไม่เข้าไปอยู่ในเขตอำนาจกำกับของ “กำหลวง” ไม่ใช่ภาษาผีเหมือนอย่างที่ว่าความขี้ขลาดทั่วไปในชุมชนชาวกวยใช้ แต่ก็ไปคล้องช้าง ทว่าทำตัวไม่อยู่ในกฎระเบียบ ตามจารีต ซึ่งในปัจจุบันโครงสร้างความสัมพันธ์แบบนี้เดิมค่อยๆ หายไป เมื่อป่าถูกปิด การคล้องช้างกลายเป็นเรื่องต้องห้าม ช้างบ้านถูกนำเข้าสู่ปางช้างมากขึ้น จึงเหลือเพียงระบบคนเลี้ยงช้าง 1 คน ดูแลช้าง 1 เชือก การทำงานในปางช้างจึงมีมิติของเครือข่ายความสัมพันธ์ การแบ่งกลุ่ม ทักษะ ลักษณะการทำงานของความขี้ขลาดที่เปลี่ยนแปลงไป และในหลายมิติสอดคล้องไปกับระบบการทำงานแบบสมัยใหม่

ในสังคมของชาวกวย ซึ่งระบบความสัมพันธ์ในครอบครัวมีแบบแผนการนับญาติทางฝั่งแม่ ดังนั้นผู้หญิงจึงถือว่ามีอำนาจเชิงพิธีกรรมอยู่ เชื่อกันว่า ช้างที่จะออกเดินทางกับความขี้ขลาด จากหมู่บ้านไปเดินเร่หรือทำมาหากิน ตามจารีตประเพณีจะต้องมีการไหว้ศาลปะกำทุกศาลในตระกูลฝั่งแม่ก่อน ดังนั้นเมื่อผู้ชายแต่งงานเข้าไปอาศัยอยู่ในครอบครัวฝ่ายผู้หญิง สถานะการเป็น “ลูกเขย” จะไม่มีสิทธิ์แม้แต่จะไปจับของบนศาลปะกำ เช่น เชือกหนังที่ใช้คล้องช้าง ไม่มีสิทธิ์แม้แต่การไปยืนบนศาล และในการประกอบพิธีกรรมที่ต้องนำเหล้าไปวางเช่นไหว้ ลูกเขยก็ไม่มีส่วนไปเกี่ยวข้องด้วยเลย ในเชิงพิธีกรรมความสำคัญของผู้หญิงและสายสัมพันธ์ทางฝั่งแม่จึงค่อนข้างสำคัญ ทว่าจุดเปลี่ยนที่น่าสนใจคือ เมื่อเริ่มมีการพาช้างออกไปเดินเร่ โดยเฉพาะตามเมืองใหญ่ในบริบทสมัยใหม่ แม้ว่าช้างจะเป็นของครอบครัวฝ่ายผู้หญิง แต่รายได้จากการเดินเร่ที่สูงมากมาจากแรงงานของฝ่ายชาย (ที่แม้จะเป็นลูกเขย) ฝ่ายภรรยาหรือผู้หญิงจึงไม่สามารถที่จะออกเสียงว่ากล่าวอะไรได้กับการใช้จ่ายเงิน เช่น หากลูกชายอยากได้มอเตอร์ไซด์ไปขอพ่อ แม่อาจไม่มีสิทธิ์

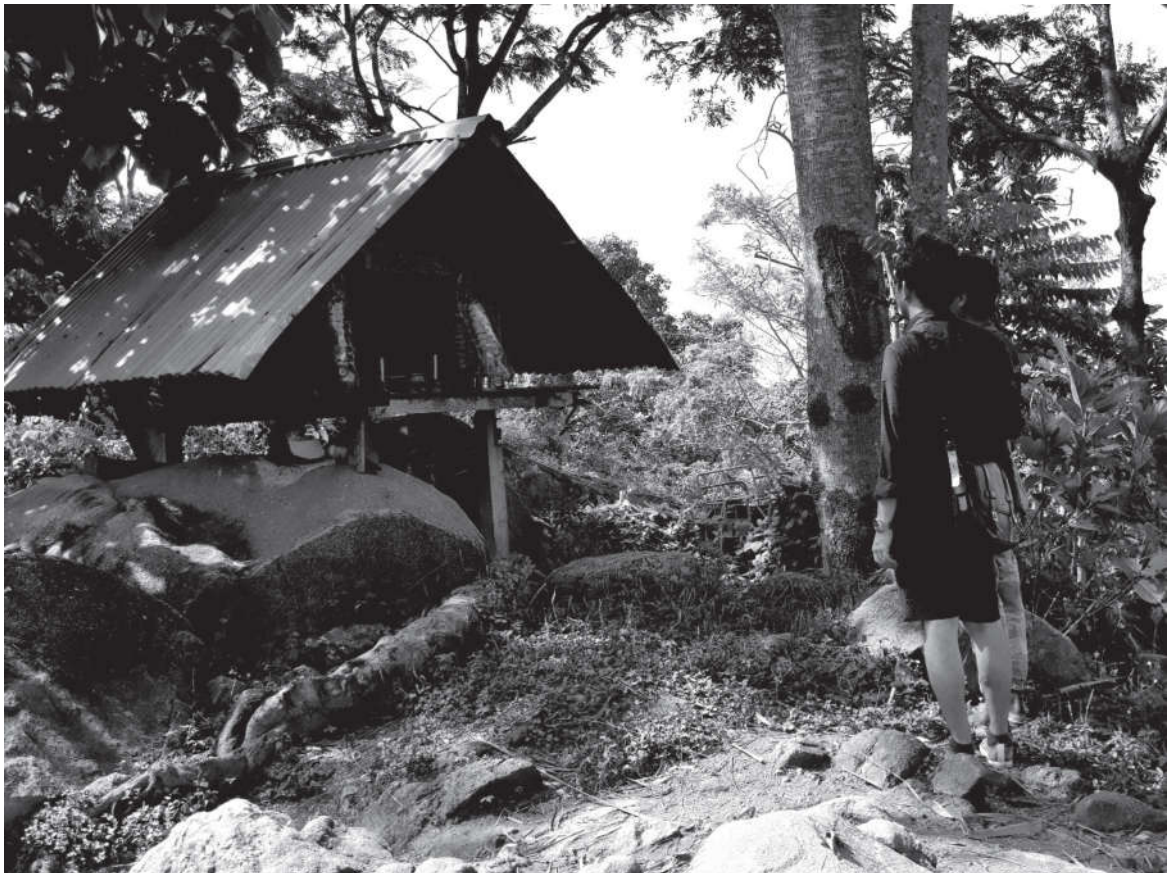
ตัดสินใจ เพราะยอมรับร่วมกันว่า รายได้จากการพาช้างเดินเร่ นั้นมาจากแรงงาน ความเหนื่อยยาก เป็นความทุกข์ของผู้ชาย (ทั้งสามีและลูกชาย) พวกเขาตระหนัก ดีว่า การพาช้างไปเร่ ร่อนหากินในเมือง หรือตามสถานที่ท่องเที่ยว งานบุญในชนบท อีสานนั้นเป็นความทุกข์ ไม่มีใครอยากจะไปหากเลือกได้ เนื่องจากความลำบาก ต้องนอนริมทาง เดินตามถนนหนทาง และไม่ได้พัก เดินวันละไม่ต่ำกว่า 30 กิโลเมตร การพาช้างเดินเร่ ออกทำมาหากิน ที่เพิ่งจะมีมาไม่เกิน 30 ปี (นับจากนโยบาย ปิดป่าต้นทศวรรษ 2530) จึงเกี่ยวพันไปกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจภายในครอบครัว และสถานะของผู้หญิง ที่ตามจารีตมีความสำคัญในระบบพิธีกรรมจึงเปลี่ยนแปลง ไปด้วย มากไปกว่านั้น เมื่อเริ่มมีการนำช้างของครอบครัวเข้าไปทำงานหรือให้เช่า ใช้ตามปางช้าง และย้ายครอบครัวไปอาศัยอยู่ในปางช้างด้วย (เพราะช้างจะต้องมี ความผูกพันที่คอยดูแล และหากเป็นการเช่าใช้ช้าง ความผูกพันเจ้าของจะตามไป ดูแลด้วย) ผู้หญิงมีบทบาทอย่างไรในเรื่องนี้ดังกล่าว เราพบว่าผู้หญิงในครอบครัว ความผูกพันอาจประกอบอาชีพอื่นๆ ในปางช้าง เช่น ขายสินค้า ขายน้ำ และใน บางกรณี การที่ต้องช่วยกันทำมาหากิน ได้กลายมาเป็นความผูกพันหญิง ดังที่กล่าว มาข้างต้น การเกิดขึ้นของความผูกพันหญิง ซึ่งมักจะพบในปางช้างและในครอบครัว ความผูกพันของชาวกวย สามารถเข้าใจได้ว่าส่วนหนึ่งมาจากการที่ใช้งานช้างใน ปางช้างเพื่อการท่องเที่ยว นั้นยังคงเป็นธุรกิจ (การเช่าช้าง) และอาชีพที่อาศัยทักษะ ที่ยังคงจำกัดวงอยู่ในชุมชนคนเลี้ยงช้างหรือกลุ่มความผูกพันอาชีพ ทำให้ในบาง สถานการณ์บางพื้นที่ การขาดความผูกพันผู้ชายได้เปิดโอกาสให้ผู้หญิงซึ่งเป็นสมาชิก ของครอบครัวความผูกพัน มีพื้นที่มาจากชุมชนคนเลี้ยงช้าง ซึ่งได้ให้เช่าช้าง อาศัย ใช้ชีวิตร่วมกันอยู่ในปางช้างนั้นอยู่แล้ว ได้เปลี่ยนสถานะมาเป็นความผูกพัน

4. จากช้างเร่ถึงปางช้าง

ความหมายที่บทความนี้เรียกว่า “ความหมายช้างประเพณี” (ในชุมชนชาวกวย) มีวิธีการดำรงชีพที่ผูกพันกับการใช้ช้างเป็นแรงงาน การดำรงชีพของพวกเขาต้องพึ่งพิงและใช้ช้างในสังคมเกษตรกรรม ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชุมชนคนเลี้ยงช้างที่ปัจจุบันตั้งอยู่ในพื้นที่ครอบคลุม 3 จังหวัดหลักในเขตอีสานใต้คือ สุรินทร์ บุรีรัมย์ และชัยภูมิ (บางส่วนอาจคาบเกี่ยวบางพื้นที่ของอุบลด้วย) ในที่นี้เรามุ่งเน้นความสนใจไปที่กลุ่มความหมายช้างชาวกวย เพราะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีประวัติศาสตร์และส่วนมากยังคงมีวิธีการดำรงชีพเกี่ยวกับการเป็นความหมายช้างดั้งเดิม (คือมีช้างเป็นสมบัติของครอบครัวที่สืบทอดเป็นมรดกต่อกันมา) ความหมายช้างชาวกวยในอดีตมักได้รับการฝึกฝนสั่งสมทักษะการจับช้างมาฝึกและขาย การนำช้างมาใช้งาน อย่างไรก็ตามเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงในวิธีการดำรงชีพตามจารีตของพวกเขาหลังจากมีการปิดป่าต้นทศวรรษ 2530 เล่ากันว่าที่จังหวัดชัยภูมิเริ่มมีการนำช้างออกไปแสดงในพื้นที่ห่างไกล (โดยเฉพาะตามพื้นที่เมืองใหญ่) กลายเป็นจุดเริ่มต้นของอาชีพช้างเร่สมัยใหม่ (ดูเพิ่มเติมใน รักษาพล, 2538 และสมหมาย, 2539 เปรียบเทียบด้วย) บางกลุ่มออกเดินทางเร่ร่อนไปถึงประเทศมาเลเซีย ซึ่งในกรณีนี้เป็นการเร่ร่อนนานหลายปี (เพราะวีซ่าการขออนุญาตเดินทางให้ช้างนั้นขอได้ยาก ประกอบกับการเดินทางไกล เมื่อข้ามไปได้ส่วนมากจึงอาศัยทำมาหากินกับช้างนานหลายปี) อย่างไรก็ตาม ปัญหาช้างเร่ร่อน ซึ่งนอกจากจะถูกมองว่าเป็นการทารุณกรรมช้าง (บ่อยครั้งช้างมักได้รับการบาดเจ็บจากการเดินเร่) และจนไปถึงปัญหาการกีดขวางการเดินทางสัญจรบนท้องถนนในเขตเมือง กระทั่งมีการห้ามไม่ให้ช้างเข้ามาเดินในพื้นที่ชั้นในของเมืองใหญ่ เช่น กรุงเทพฯ ทำให้กลุ่มคนเลี้ยงช้าง (คือความหมายช้างประเพณี) ต้องหันหน้าเข้าสู่พื้นที่ใหม่ of ช้างเร่ร่อน คือปางช้างท่องเที่ยวที่เริ่มขยายตัว เพิ่มจำนวนมากขึ้นตามจังหวัดท่องเที่ยวใหญ่ๆ ของประเทศไทย คือ เชียงใหม่ ภูเก็ต อุดรธานี กาญจนบุรี และพัทยา ชลบุรี เป็นต้น กล่าวได้ว่าการพาช้างเดินทางเข้าสู่ปางช้างในเมืองท่องเที่ยว คือจุดเริ่มต้นที่ทำให้รูปแบบของวิธีการดำรงชีพของกลุ่มความหมายช้างประเพณีเปลี่ยนแปลงไป เกิดการจ้างงานแบบใหม่ การทำสัญญาเช่าช้าง ซึ่งพัวพันไปกับอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวมากขึ้น

วิถีชีวิตการเป็นความอยู่ข้าง แต่เดิมนั้นมีลักษณะพิเศษที่กล่าวได้ว่า รัฐหรือทุนไม่สามารถที่จะเข้ามาจำกัด หรือกำกับควบคุมได้ง่าย กล่าวอีกอย่างหนึ่งเป็นธรรมชาติของวิถีชีวิตชาวกว๊าน อันเป็นชุมชนของความอยู่ข้างที่รักอิสระ อาจไม่ถึงกับต่อต้านรัฐ ทว่าเลือกที่จะหลบเลี่ยงออกจากอาณาบริเวณอำนาจรัฐ จากการทำงานภาคสนามในพื้นที่ปางช้าง ตามหัวเมืองท่องเที่ยวสำคัญ 5 จังหวัด (ดังกล่าวมาข้างต้น) เป็นที่น่าสังเกตว่า ชีวิตของความอยู่ข้างประเพณี แม้ว่าสถานะของพวกเขาจะกลายมาเป็นลูกจ้างที่ดูเหมือนต้องทำงานติดที่ (คือเป็นแรงงานในปางช้าง) บางรายที่มีช้างหลายเชือกก็ทำธุรกิจร่วมกับเจ้าของปางช้าง (ด้วยการให้เช่าช้างของครอบครัว) ทว่าพวกเขากลับยังคงมีชีวิตแบบเร่ร่อน ธุรกิจให้เช่าช้างและการเป็นความอยู่ข้างที่มีทักษะทำให้พวกเขาจำต้องมีการเดินทางเคลื่อนย้ายสูงไปตามเครือข่ายของปางช้างทั่วประเทศ ในแง่นี้อาชีพความอยู่ข้างจึงกลายมาเป็นชีวิตเร่ร่อนสมัยใหม่อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งลักษณะของความเร่ร่อนเราจะเห็นได้จากสิ่งบ่งชี้ต่าง ๆ ที่มีลักษณะที่เป็นแบบแผนที่ไม่ตายตัว กล่าวคือเอาเข้าจริงพวกเขามีความเป็นอิสระในการประกอบอาชีพสูง การเป็นความอยู่ข้างไม่มีสัญญาการประกอบอาชีพที่ชัดเจน ทว่ากลับกันพวกเขามักจะบอกว่า “อยากจะเลิกก็เลิก” และยิ่งในรายที่มีช้างเป็นของตัวเอง พวกเขายังมีอำนาจต่อรองกับเจ้าของปางช้างสูงขึ้น การเช่าช้างใช้งานตามปางช้างทั่วไป (ที่ไม่ได้เป็นปางช้างขนาดใหญ่ ซึ่งมีจำนวนช้างมากกว่า 50 เชือกนั้น) เป็นการร่วมลงทุน พวกเขาจึงสามารถที่จะเคลื่อนย้ายได้ตามอำนาจการตัดสินใจของตน การเป็นเจ้าของช้างและการมีทักษะความชำนาญในการเลี้ยง ฝึก และดูแลช้าง นอกจากจำเป็นต้องสร้างอำนาจการต่อรอง (กับเจ้าของธุรกิจปางช้าง) การทำงานในปางช้างยังทำให้ความอยู่ข้างประเพณีมีสถานะที่ต่างไปจากความอยู่ข้างกลุ่มอื่น เช่น พวกเขามักได้รับมอบหมายแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าความอยู่ข้าง เป็นครูสอนฝึกช้าง เป็น “หมอช้าง” ที่ยังมีความเชื่อเกี่ยวกับช้าง การยึดถือพิธีกรรมตามจารีตดั้งเดิม ดังสะท้อนผ่านการตั้งศาลปะกำในพื้นที่ปางช้างทุกแห่งที่พวกเขาไปทำงาน และศาลปะกำที่ตั้งขึ้นก็ไม่ได้มีลักษณะถาวรนัก กลุ่มความอยู่ข้างชาวกว๊านยังมีการสร้างเครือข่ายระหว่างกลุ่มความอยู่ข้างที่มีพื้นเพมาจากบ้านเกิดเดียวกัน จนเกิดกลุ่มเครือข่ายความอยู่ข้างสุรินทร์ ความอยู่ข้างชัยภูมิ ซึ่งยึดโยงกันผ่านถิ่นฐานบ้านเกิดเมืองนอน ภูมิลำเนากลายเป็นเครือข่าย

ที่สำคัญในการสร้างเครือข่ายและติดต่อข่าวสาร การซื้อขายช้าง และการช่วยเหลือกันระหว่างกลุ่มควาญช้าง มากไปกว่านั้นสิ่งที่ทำให้เราเห็นและเสนอว่า การมีอาชีพเป็นควาญช้าง (ในปางช้าง) คือการมีชีวิตเร่ร่อนสมัยใหม่ คือลักษณะการทำงานที่ไม่ได้เป็นไปตามระบบเวลาของโลกสมัยใหม่ พวกเขา มักสะท้อนว่า งานของควาญช้างคือจะต้องอยู่ดูแลช้างตลอด 24 ชั่วโมง แม้ว่าการทำงานในปางช้าง พวกเขาจะอยู่ภายใต้การจ้างงานแบบสมัยใหม่ เช่น การทำงานที่สอดคล้องไปกับเวลาเปิด-ปิดของปางช้าง แต่เวลางานของพวกเขาซึ่งรวมไปถึงการดูแลช้าง (หลังการใช้แรงงานช้าง ไม่ว่าจะเป็นการแสดง หรือการเดินป่า ให้นักท่องเที่ยวขึ้นหลังช้าง) กลับไม่ได้ไปด้วยกันกับระบบของการทำงานที่อยู่ภายใต้โครงสร้างของเวลาในสังคมสมัยใหม่อย่างตายตัว แต่เวลางานของการเป็นควาญช้างของพวกเขา กลับบอกไม่ได้ว่า “เริ่มงานกี่โมง เลิกงานกี่โมง”

ศาลปะกำ ตั้งอยู่ในบริเวณปางช้าง

ด้วยความจำเป็นต้องอยู่อาศัยกับช้างของพวกเขา (ที่ให้นักธุรกิจเช่าใช้) ที่พักของพวกเขาจึงอยู่ในอาณาบริเวณที่ปางช้างจัดให้นั่นเอง บ้านพักที่พวกเขาอาศัยหลับนอนมักเป็นกระท่อมชั่วคราวที่สร้างขึ้นแบบง่าย ๆ มากกว่าจะเป็นตัวบ้านที่มั่นคงถาวร ไม่ต่างไปจากที่อยู่อาศัยของคนเร่ร่อน ทว่าพวกเขาไม่ใช่ “คนไร้บ้าน” พวกเขา มีบ้าน มักจะเล่าเรื่องเกี่ยวกับบ้าน ซึ่งอยู่ในความคำนึงนึกคิดเสมอ มันอาจเป็น “บ้านระยะไกล” ในภูมิลำเนาหรือถิ่นเกิดที่พวกเขาจากมา กลายเป็นคนที่แทบไม่ได้อยู่ติด “บ้าน” ชีวิตความอยู่ชังครอบครัวชาวควยเหล่านี้จึงกลายเป็นชีวิตแบบเร่ร่อนในโลกสมัยใหม่โดยแท้

การมีอาชีพเป็นควาญช้างในปางช้างยุคปัจจุบัน เป็นชีวิตของคนเร่ร่อนสมัยใหม่ เพราะการมีวิถีชีวิตเร่ร่อนของพวกเขา (ในที่นี่คือควาญช้างชาวควย) เป็นเรื่องใหม่ที่เกิดขึ้นไม่เกินสามทศวรรษที่ผ่านมา ทว่าวิถีการดำรงชีพด้วยการประกอบอาชีพควาญช้างของพวกเขาก็เป็นชีวิตการเร่ร่อนที่ยึดโยงพัวพันไปกับเครือข่ายและการขยายตัวของพื้นที่ปางช้างในอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวไทย ในบริบทดังกล่าวพื้นที่ปางช้างกลายเป็นตัวปฏิบัติการสำคัญที่สร้างเครือข่ายและระบบความสัมพันธ์ระหว่างควาญช้างด้วยกันเอง และระหว่างควาญช้างกับธุรกิจการท่องเที่ยว ซึ่งแสดงปฏิบัติการผ่านพื้นที่ปางช้าง

5. ว่าด้วยวิถีการดำรงชีพและพื้นที่ของควาญช้างเร่ร่อนสมัยใหม่

งานศึกษาของนักมานุษยวิทยาคุณูปกเบิกในประเทศอังกฤษ เช่น Evan Pritchard เรื่อง *The Nuer* (1940) และ Fredric Barth เรื่อง *Nomads of South Persia* (1961) ซึ่งเป็นเรื่องราวของชาว Baseries (ปัจจุบันอยู่ในประเทศอิหร่าน) เป็นตัวอย่างของงานศึกษาที่นักมานุษยวิทยาสนใจศึกษากลุ่มชนต่าง ๆ ในทวีปแอฟริกายุคอาณานิคมที่ถูกเรียกว่า “ชนเผ่าเร่ร่อน” (nomadic people) ทว่าในเชิงทฤษฎีงานศึกษาเหล่านี้ยังคงไม่ได้มีมุมมองที่แตกต่างไปจากการศึกษาชนเผ่าอื่น ๆ ภายใต้อิทธิพลของทฤษฎีวิวัฒนาการและระบบสังคมสักระยะใดนัก กล่าวคืองานเขียน

เกี่ยวกับชนเผ่าเร่ร่อนยังคงเป็นงานศึกษาที่นักมานุษยวิทยาพยายามเข้าใจ โครงสร้างสังคม ครอบครัว ระบบเครือญาติ การจัดระเบียบความสัมพันธ์ ความเชื่อทางศาสนา ภาษา และพิธีกรรมต่าง ๆ ของชนเผ่าเหล่านั้น ทั้งนี้เพราะความสนใจทางวิชาการช่วงหลังสงครามโลกจนถึงทศวรรษ 1980 ยังคงดำเนินไปภายใต้อิทธิพลทางความคิดของมานุษยวิทยาการหน้าที่นิยม (Functional Anthropology) และเป้าหมายของการสร้างสรรค์ผลงานก็เกิดขึ้นในบริบทของการสถาปนาอำนาจของรัฐอาณานิคม ซึ่งมีแนวโน้มที่มักจะสร้างคู่ตรงข้ามระหว่างเรื่องของ “ชนเผ่าพื้นเมือง” การมีชีวิตรูปแบบชนเผ่าเร่ร่อน กับ “คนขาว” และพัฒนาการการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่ในอารยธรรมตะวันตก

ปัจจุบันคำว่า “ชนเผ่าเร่ร่อน” ซึ่งสะท้อนความหมายของการมีชีวิตอิสระได้กลายมาเป็น “ต้นแบบ” หรือตัวอย่างสำคัญของการศึกษาเกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายของนักสังคมศาสตร์ แม้ว่าในช่วงแรก ๆ บรรดานักวิชาการจะยังไม่ได้เปรียบเทียบเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่าง อิสระภาพ (ของการเคลื่อนย้าย) กับการมีชีวิตเร่ร่อนของชนเผ่า อย่างตรงไปตรงมา

ในหนังสือเรื่อง *Society Against the State* (1972) Pierre Castles นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศสได้เสนอว่า เราสามารถใช้ตัวแบบวิถีชีวิตของชนเผ่าเร่ร่อน หรือ “สังคมไร้รัฐ” ในการศึกษาวิพากษ์วิจารณ์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคนได้ การมองชีวิตชนเผ่าเสมือนเป็นต้นแบบของสังคมของคนไร้รัฐ อันเป็นระบบสังคมที่ประกอบไปด้วยกลุ่มคนที่มักต่อต้านรัฐนั้น เป็นผลผลิตจากความหมกมุ่นของชาวยุโรปที่อยากจะทำความเข้าใจตนเอง อีกทั้งแนวโน้มที่จะผนวกรวมและกีดกันคนกลุ่มอื่นออกไปจากอารยธรรมของตน ความหมกมุ่นสนใจศึกษาชนเผ่า (ของนักมานุษยวิทยา) ในฐานะที่เป็นตัวแทนของอิสระภาพ สังคมไม่มีรัฐ ได้ก่อตัวเปลี่ยนแปลงจากยุคสมัยที่อาจจะเรียกว่าเป็นสภาวะสมัยใหม่ (ของนักล่าอาณานิคม) มาสู่สภาวะหลังสมัยใหม่ กล่าวคือจากที่มองว่าชนเผ่าและการมีชีวิตเร่ร่อนนั้นเป็น “สิ่งอื่น” ที่ดำรงอยู่นอกอารยธรรมตะวันตก ซึ่งมีรัฐชาติและเขตแดนที่แน่นอนของรัฐ ปัจจุบัน “ชนเผ่า” หรือการมีชีวิตรูปแบบเร่ร่อนได้กลายมาเป็นตัวอย่างสำคัญของการมีเสรีภาพที่จะเคลื่อนย้าย (ข้ามแดน ข้ามชาติ) ของผู้คนในโลกสมัยใหม่

และ (ในตัวของมันเอง) คือการวิพากษ์วิจารณ์เรื่องของการมีชีวิตอยู่ติดที่ กระนั้น ตัวแบบของการมองชนเผ่าหรือชีวิตเร่ร่อนในฐานะที่เป็นต้นแบบของการเคลื่อนย้ายอย่างเสรีก็เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์อยู่เช่นกันว่า อาจมีแนวโน้มที่จะมองชีวิตเร่ร่อนอย่างไร้เมตตากรุณาจนชีวิตเร่ร่อนกลายเป็นเรื่องแปลกประหลาดและแยกขาดออกจากความเป็นจริงของชีวิตผู้คนในปัจจุบันเต็มไปด้วยเรื่องของการเคลื่อนย้าย และการเร่ร่อน

Nomad หรือ “ชนเผ่าเร่ร่อน” อันที่จริงคือตัวแทนของสิ่งที่ท้าทาย เป็นที่มาของชีวิตอิสระ การเดินทางเตร็ดเตร่ เหมือนไร้จุดหมาย ซึ่งตรงข้ามกับชีวิตที่ผู้คน (ยุคสมัยใหม่) มุ่งตั้งหลักปักฐาน หรือการมีชีวิตแบบติดที่

สำหรับนักมานุษยวิทยา คำว่า Nomad โดยทั่วไปไม่ได้มีความหมายตายตัว แต่เป็นที่ยอมรับกันว่า คือคำที่ใช้เรียกกลุ่มชนเร่ร่อนที่มีวิถีการดำรงชีพอยู่ในทุ่งหญ้ากว้างใหญ่ หรือในทะเลทราย ที่เรียกว่า Pastoralists ชนเผ่าเร่ร่อน คือกลุ่มคนซึ่งมีวิถีชีวิต วิถีการดำรงชีพที่จะอยู่รอดได้ก็ด้วยการพึ่งพิงระบบนิเวศวิทยา หรือมีชีวิตที่จำเป็นต้องเคลื่อนย้าย “เร่ร่อน” เปลี่ยนที่อยู่อาศัยอย่างเป็นวัฏจักร กล่าวอีกอย่างหนึ่ง ชนเผ่าเร่ร่อนก็คือกลุ่มคนที่ไม่มียุทธศาสตร์หรือ “บ้านเกิด” ที่แน่นอนตายตัว (เช่น ชนบนที่สูงมักเปรียบเปรยว่า “บ้าน” ของพวกเขานั้นคือภูเขาสูงที่ทอดยาวออกไปไกลสุดตา หาเขตแดนไม่ได้)

Nomadism (หรือการมีชีวิตเร่ร่อน) กับ Sedentarism (หรือการมีชีวิตอยู่ติดที่) อันที่จริงจึงไม่ได้แยกขาดจากกันอย่างชัดเจน เช่น เราจะพบว่าแบบแผนของการเคลื่อนย้ายของชนเผ่าเร่ร่อนนั้นเป็นส่วนหนึ่งของการมีชีวิตแบบติดที่ และการโยกย้ายตั้งถิ่นฐานตามฤดูกาล (เช่น ชาวม้งบนดอยสูงในอดีตที่ต้องย้ายหมู่บ้านไปตามพื้นที่ไร่หมุนเวียน) นั้นเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำรงชีพที่สอดคล้องไปกับระบบความสัมพันธ์ภายในชนเผ่าและวิถีการผลิตที่พัฒนาขึ้นภายใต้ระบบนิเวศวิทยา ตามธรรมชาติ กระบวนการเร่ร่อนแบบติดสถานที่นี้คือบทสะท้อนที่ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ขัดกันระหว่างการเคลื่อนย้ายและการอยู่ติดที่ หรือระหว่างการมีชีวิตอิสระกับชีวิตที่มั่นคง

กล่าวอีกอย่างหนึ่ง มายาคติของการมีชีวิตอิสระภาพ การดำรงอยู่อย่างเสรี ไร้พันธนาการนั้นคือปฏิบัติต่อการสถาปนาสร้างอำนาจของรัฐสมัยใหม่ อันเป็นความคิดหรือจักรวาลวิทยาของชาวยุโรปตะวันตกที่มีต่อคนอื่นนอกอารยธรรมสังคมของตน

Pierre Castles เสนอว่า สังคมที่ไร้รัฐ (ของชนเผ่าเร่ร่อน) อันที่จริงคือผลผลิตของกลไกความสัมพันธ์ที่สถาปนาขึ้นและผลิตซ้ำตนเอง เพื่อป้องกันกระบวนการรวมอำนาจแบบรวมศูนย์ ความแตกต่างระหว่างหัวหน้าชนเผ่าในสังคมไร้รัฐกับผู้นำของสังคมมีรัฐสมัยใหม่ ก็คือการที่รัฐสมัยใหม่นั้นสถาปนาตนเองขึ้นมาได้ก็ด้วยการอนุรักษ์ รักษากลไกของอำนาจ (การจัดระเบียบความสัมพันธ์ ระบบราชการ) ในขณะที่หัวหน้าชนเผ่าเร่ร่อนนั้นมีอำนาจที่มาจากการยอมรับ หรือการให้ความเคารพโดยผู้ตาม ผู้นำ (ในสังคมชนเผ่าเร่ร่อน) แบบนี้เปรียบเสมือนดวงดาวที่เป็นสัญลักษณ์ตัวแทน มากกว่าจะเป็นผู้ใช้อำนาจหรือมีอำนาจ ดังนั้นการต่อต้านอำนาจรัฐก็คือกลไกที่ทำให้ “สังคมไร้รัฐ” กลายเป็นตัวทำลายความมั่นคงของรัฐ Castles เสนอว่า การทำความเข้าใจเรื่องของรัฐกับชนเผ่าเร่ร่อนนั้น จึงเป็นเรื่องของมุมมองที่เน้นความแตกต่าง เป็นการสร้างมุมมองที่แตกต่าง หรือการสร้าง ความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตที่แตกต่างออกไปจากชนบิชาการแบบเดิม (ที่มีมาก่อนหน้า และกรณีนี้คือเกี่ยวกับเรื่องชีวิตเร่ร่อน)

ในผลงานวิทยานิพนธ์ของไชยวัฒน์ ปัญญานิติกุล (2552) ซึ่งศึกษาสภาวะ ปัญหาช้างเร่ร่อนในประเทศไทยไว้ก่อนหน้านี้ ไชยวัฒน์ได้เสนอข้อมูลที่สอดคล้องไปกับผลการศึกษาจากโครงการวิจัยของเรา (ดังกล่าวก่อนหน้านี้) อันเป็นประเด็นสำคัญที่บทความนี้จะเสนอว่า จุดเริ่มต้นของการออกเดินทางดิ้นรนหากินของ ความอยู่และช้างเร่ร่อนจากสุรินทร์นั้น อันที่จริงเป็นเรื่องของการลงทุนเพื่อสร้างอาชีพแบบหนึ่ง ความอยู่ช้างชาวกวยจากจังหวัดสุรินทร์ (และบางส่วนของบุรีรัมย์ ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน) ส่วนใหญ่อาจเคยดำรงชีวิตอยู่ในสังคมเกษตรกรรม ทว่าสามทศวรรษที่ผ่านมาเป็นอย่างน้อยชนบทได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญ (ดู จามะรี เชียงทอง, 2554 เป็นต้น) และวิถีการดำรงชีพของพวกเขากลายมาเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจสังคมสมัยใหม่ สาเหตุสำคัญที่พวกเขาตัดสินใจนำช้างออก

มาเร็วร้อนทำงานนั้น เพราะเป็นช่องทางหารายได้ที่ดี (ทั้งที่เป็นเจ้าของข้างเอง และ ที่กลายเป็นแรงงานอาชีพที่มีคนจ้างให้ออกเดินทางเร็วร้อนไปกับข้าง) ในทางกลับกัน ดังที่งานศึกษาของไชยวัฒน์ (อึ้งแล้วข้างต้น) ได้ชี้ให้เห็นว่า “โครงการข้างคีนถิ่น” ที่หมู่บ้านตากกลาง ตำบลกระโพ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งต้องการที่จะรณรงค์ ให้หยุดนำข้างออกไปเร็วร้อนนั้น กลับล้มเหลว (อย่างน้อยในช่วงหลายปีแรกเริ่ม) ไม่ว่าจะเกิดจาก 1. ปัญหาการจัดการเรื่องอาหาร คือหญ้าสำหรับเลี้ยงข้างไม่เพียงพอ ทำให้ควาญข้างต้องลงทุนซื้อสับปะรดเป็นอาหารเพิ่มให้ข้าง 2. รายได้ที่ได้รับจากโครงการเดือนละ 8,000 บาท จึงไม่เพียงพอต่อการดูแลข้างและการดำรงชีพของควาญข้าง 3. การห้ามมิให้นำข้างออกไปเร็วร้อน หรือรับงานแสดงนอกโครงการ กลับกลายเป็นปัญหาที่จำกัดอิสรภาพทั้งของข้างและควาญข้าง ยังไม่นับการที่โครงการจะหักส่วนแบ่งจากรายได้ที่พวกเขาได้รับ (จากการพาข้างไปเดินเร่) ถึง 50% ควาญข้างส่วนมากจึงไม่นิยมนำข้างเข้าร่วมโครงการ

กล่าวได้ว่า แต่เดิมการนำข้างออกเดินทางเร็วร้อนทำกินจะเริ่มขึ้นในช่วงหน้าแล้ง หลังหมดฤดูทำนา ควาญข้างส่วนใหญ่นิยมนำข้างออกไปหากินนอกหมู่บ้านที่อุดมสมบูรณ์กว่า เนื่องจากส่วนหนึ่งแหล่งอาหารละแวกหมู่บ้านลดลง และขณะเดียวกันก็หารายได้จากการให้คนลอดท้องข้าง (ตามความเชื่อว่าจะเป็นผลดี คล้ายๆ การสืบทะตาชีวิต) ขายเครื่องรางของขลังที่ทำจากอวัยวะของข้าง เช่น งา ขนหาง ให้คนซื้อกล้วยอ้อยเป็นอาหารเลี้ยง (เชื่อว่าจะได้บุญ) มีบางรายรับงานแสดงโชว์ความสามารถของข้าง จากที่เคยเป็นพื้นที่ใกล้ๆ สุรินทร์ แถบอีสาน เส้นทางของการเคลื่อนย้ายเร็วร้อนจึงขยายวงออกไปตามแหล่งที่จะมีรายได้ดี ซึ่งส่วนใหญ่คือเมืองใหญ่ เช่น กรุงเทพฯ เชียงใหม่ พัทยา

สำหรับข้างหนึ่งเชือกที่ถูกนำออกเดินทางเร็วร้อนหากิน จึงจำเป็นต้องมีคนติดตามอย่างน้อย 2 คนคือ ควาญข้างและผู้ช่วยซึ่งเป็นคนขายอาหาร เครื่องรางของขลัง กลุ่มควาญข้างเร็วร้อนชาวกวยเหล่านี้มักจะเป็นเครือญาติ สมาชิกในครอบครัว หรือมาจากชุมชนเดียวกัน ข้างที่พวกเขาพาออกเร็วร้อนอาจเป็นสมบัติที่ตกทอดมาแต่รุ่นปู่ย่าตายาย หรืออาจเป็นข้างที่ “เช่า” มาจากญาติ หรือเพื่อนบ้าน การออกเดินทางเร็วร้อนหากินกับข้าง ทั้งควาญและผู้ช่วยมักจะกินช่วงเวลายาวนาน

เป็นปี (และส่วนมากเร็วกว่าหนึ่งปีขึ้นไป) เพราะช้างเป็นสัตว์ใหญ่ เมื่อออกเดินทางเร็วกว่านอกจากจำต้องอาศัยเวลายังต้องคำนึงถึงภาระการขนย้ายและการคุ้มค้ำกับเวลาและช้างที่ลงทุนลงแรงไปด้วย

ในทำนองเดียวกันกับที่ Evans Pritchard ศึกษาไว้ในหนังสือเรื่อง The Nuer ซึ่งเป็นชนเผ่าเร่ร่อนที่อาศัยใช้ชีวิตอยู่ในอาณาบริเวณชายแดน สองประเทศ (คาบเกี่ยวครอบคลุมพื้นที่ระหว่างประเทศซูดานและเอธิโอเปียในปัจจุบัน) ชาว Nuer มีความสัมพันธ์อย่างตึงต๋ากับการเลี้ยงวัว และการใช้วัวเพื่อประทังชีวิตและดำรงชีพในระบบสังคมการเมืองแบบชนเผ่าของพวกเขา ในบทความนี้เราเสนอว่า ชาวกวยซึ่งในอดีตอาศัยใช้ชีวิตอยู่ในพื้นที่อาณาบริเวณชายแดนไทย-กัมพูชา ซึ่งก็มีชีวิตที่พึ่งพาและมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับช้าง หากชาว Nuer ถือว่า วัวเป็นทั้งทรัพย์สินและสัญลักษณ์อันเป็นหน้าตาทางสังคม พวกเขาทั้งรักและผูกพันกับวัว และใช้ประโยชน์จากวัว เพื่อการยังชีพ โดยเฉพาะนมวัวที่ใช้เป็นอาหาร แหล่งโปรตีนและวิตามินสำคัญสำหรับเด็ก วัวยังเป็นที่มาของเงินตราที่ใช้แลกเปลี่ยนมาจากการซื้อขาย และสามารถให้ประโยชน์อย่างอื่นจากวัวในการสร้างมูลค่าวัตถุดิบและผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ชาวกวย (ที่สุรินทร์และบุรีรัมย์) ก็ผูกพันกับช้าง แม้จะมองว่าช้างเป็นสัตว์ใหญ่ที่จำต้องอาศัยทักษะและความเด็ดขาดในการควบคุม ชาวกวยพัฒนาภูมิปัญญาเพื่อใช้ประโยชน์จากช้างทั้งเป็นแรงงานและประโยชน์จากการที่ช้างเป็นสัญลักษณ์ของบุญบารมี หมอช้างอาวุโสและหลวงพ่อดำ วัดป่าอาเจียง จังหวัดสุรินทร์ (จากการสัมภาษณ์) เล่าให้ฟังตรงกันว่า ในอดีตการนำช้างไปเดินเร่ตามหมู่บ้านช่วงหน้าแล้งนั้นนอกจากจะหาที่กินให้ช้าง ก็เพื่อให้ชาวบ้านได้พบเห็นช้าง ได้ทำบุญกับช้าง ไม่ว่าจะเป็นการลอดท้องช้าง หรือซื้อเครื่องรางของขลังที่ทำขึ้นมาจากงา หรือขนหางช้าง การปรับตัวเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนคนเลี้ยงช้าง ในกรณีของชาวกวยที่เริ่มจากการมีชีวิตเร่ร่อนกับช้างเร่ (ไปตามเมืองใหญ่) กลายมาเป็นควาญช้างเร่ร่อนสมัยใหม่ในปางช้าง จึงยิ่งตอกย้ำให้เราเห็นว่าชีวิตชาวกวยกับช้างนั้น ตรากวนปัจจุบันมีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้งแนบแน่นเพียงใด

การปรับตัวและใช้ชีวิต ดำเนินวิถีการดำรงชีพร่วมไปกับข้างที่พวกเขา เลี้ยง ผัก รับประทานมรดกตกทอดมาจากครอบครัวบรรพบุรุษ ปู่ย่าตายาย ในฐานะ ความรู้ข้าง ไม่ว่าจะเป็นแค่เพียงความรู้ข้างรับจ้าง หรือความรู้ข้างกลุ่มประกอบการ ที่ยังคงเป็นเจ้าของข้าง จึงสะท้อนให้เห็นถึงการที่พวกเขาพยายามรักษา “ความเป็น ชายขอบ” ผ่านการสืบทอดพิธีกรรม ประเพณีดั้งเดิมเกี่ยวกับข้างที่แตกต่าง มีวิถี การดำรงชีพที่ผูกพัน พึ่งพาอยู่กับข้าง ทั้งการลงทุน และการเคลื่อนย้ายชีวิตไป ในที่ต่างๆ ร่วมกับข้าง จนกลายเป็นประหนึ่งระบบของการใช้ชีวิตแบบเร่ร่อนใน โลกสมัยใหม่ เพื่อหลบเลี่ยงการกำกับควบคุมที่ตายตัวของรัฐ (ไม่ใช่ว่าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ) ดังสะท้อนผ่านการยังคงใช้ภาษาของชาวกวย และการมีชีวิตเร่ร่อนไปกับ ข้าง ซึ่งในตัวของมันเอง “แตกต่าง” จากชนกลุ่มอื่นๆ ในสังคมไทย

ชีวิตเร่ร่อนนั้นคือคู่ตรงข้ามของสิ่งที่เรียกว่าชีวิตสมัยใหม่ ทว่าในบริบทของ โลกยุคหลังสมัยใหม่เช่นปัจจุบัน ชีวิตเร่ร่อนได้กลายมาเป็นต้นแบบของการมีชีวิต ที่อิสระเสรี ผู้คนพยายามที่จะดิ้นรนมีชีวิตที่หลุดออกจากรัฐ ไม่ถูกกำกับควบคุม บังการโดยรัฐ

ในทำนองเดียวกันกับการใช้ชีวิตของนักท่องเที่ยวรอบโลก หรือนักจาริก แสวงบุญผู้เคร่งครัดบากบั่น ชีวิตของชนเผ่าเร่ร่อนถือเป็นแบบหนึ่งของการมีชีวิต ชีวิตที่เคลื่อนย้ายในโลกหลังสมัยใหม่ ความรู้ข้างอาจไม่ต่างไปจากกลุ่มคนอพยพ ย้ายถิ่น (Migrant) หรือคนไร้บ้าน (Homeless) ในเมืองใหญ่ซึ่งก็เป็น “ชีวิตเร่ร่อน” แบบหนึ่ง คือคนเหล่านี้มีชีวิตแบบย้ายไปเรื่อย ๆ พวกเขาใช้ชีวิต มีวิถีชีวิตอยู่ตาม ข้างถนนหนทางมากกว่าที่จะไปอยู่ที่อื่น เพราะฉะนั้นการเคลื่อนย้าย (Mobility) ที่นักสังคมวิทยาสนใจกันในปัจจุบันนี้มีหลายมิติ และชีวิตเร่ร่อนแบบชาวกวย สมัยใหม่นั้นถือเป็นหนึ่งในนั้น

กระนั้นหากมองแบบฉาบฉวย เราก็จะหลงคิดไปว่า คนไร้บ้าน หรือชนเผ่า เร่ร่อน นั้นเป็นระบบความสัมพันธ์ หรือกลไกของการต่อต้านรัฐ เป็นระบบสังคม ที่ไม่มีอารยธรรม

Pierre Castles เสนอว่า นั่นไม่ใช่ประเด็น ทว่าเป็นปัญหาของการมองชีวิตแบบชาวยุโรปเมื่อราวๆ สองศตวรรษที่แล้ว เป็นปัญหาของคนตะวันตกที่อยู่ภายใต้จักรวาลวิทยาของตัวเองที่มองว่า ตะวันตกนั้นมีความเจริญสูงกว่า “ที่อื่น” ดังนั้นการมีชีวิตแบบสังคมชนเผ่าจึงถูกมองว่าเป็นรูปแบบของระบบสังคมที่ล้าหลัง Castles เสนอว่าในทางกลับกัน มุมมองแบบชีวิตเร่ร่อนคือวิถีวิทยาที่ช่วยให้เราเห็นว่าการเป็น “สังคมไร้รัฐ” (แบบ Nomadic) นั้นมันเป็นกลไกแบบหนึ่ง เป็นกลไกของสังคมแบบหนึ่งที่ยากจะไม่มีพัฒนาการไปเป็นรัฐแบบรวมศูนย์ เพราะการที่จะเอาชีวิตให้รอดต้องดิ้นรนเพื่ออยู่รอด ในบริบทของนิเวศวิทยานั้นๆ จำต้องอาศัยระบบวัฒนธรรมและการดำรงชีพแบบหนึ่งๆ ที่ต่างออกไป

มุมมองแบบชีวิตเร่ร่อน ก็คือการเน้นเรื่อง “ความแตกต่าง” ไม่ใช่การมองแบบคู่ตรงข้าม แต่คือการมองพิจารณาทำความเข้าใจจากมุมที่แตกต่าง มองจากมุมของผู้คนที่ใช้ชีวิตเร่ร่อนเหล่านั้น ชีวิตเร่ร่อนของพวกเขา (เช่นความอยู่ข้างชาวกวย จากสุรินทร์ บุรีรัมย์) เป็นเรื่องของความแตกต่าง (ไม่ใช่คู่ตรงข้ามของชีวิตที่ทันสมัย) ด้วยเหตุนี้ การทำความเข้าใจเรื่องราวของกลุ่มความอยู่ข้างชาวกวย ซึ่งเราเสนอว่าคือกลุ่มคนที่กลายมาเป็นคนที่ใช้ชีวิตเร่ร่อนสมัยใหม่ การมีอาชีพเป็นความอยู่ข้างเร่ร่อนไม่ใช่ชีวิตที่พวกเขาเป็นมาแต่ดั้งเดิม (ดังที่อภิปรายในบทความนี้แต่ต้น) การที่พวกเขามีชีวิตเร่ร่อนแบบนี้ในบริบทของสังคมสมัยใหม่ เหมือนกับว่าจะไม่มีอำนาจต่อรองใดเลยกับรัฐ ชีวิตของพวกเขาไม่ได้มั่นคงอะไร ทว่าหากทำความเข้าใจผ่านมุมมองแบบชีวิตเร่ร่อน เราจะเริ่มเห็นว่าพวกเขาก็คงมีความสุข ชอบที่จะใช้ชีวิตแบบนี้ (เร่ร่อนไปกับช้างตามปางช้างของเมืองท่องเที่ยวสมัยใหม่ ที่ส่วนใหญ่มักตั้งอยู่ในที่กันดาร ป่าเขา) จากการทำงานภาคสนามและการสัมภาษณ์ บ่อยครั้งที่เราพบเด็ก ๆ ซึ่งเป็นสมาชิกในครอบครัวของความอยู่ข้าง พวกเขาอยากจะเป็นความอยู่ข้างตั้งแต่เด็ก การที่ครอบครัวความอยู่ข้างชาวกวยกลับดิ้นรนยืนยันสร้างชีวิตเร่ร่อนสมัยใหม่แบบนี้ขึ้นมา จึงเสมือนกับการสร้างระบบ (อารยธรรม) การใช้ชีวิตอีกแบบหนึ่งขึ้นมา กล่าวอย่างถึงที่สุด การมีชีวิตแบบเร่ร่อน การมีชีวิตแบบความอยู่ข้างเร่ร่อนสมัยใหม่ กลายเป็นสิ่งที่ปรารถนา เป็นชีวิตที่พวกเขาต้องการ

กระนั้นการมีชีวิตแบบเร่ร่อนในปัจจุบันก็หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะเกี่ยวข้องกับพัวพันไปกับรัฐของโลกสมัยใหม่ อันเป็นความสัมพันธ์ระหว่าง “คนกับรัฐ” ที่ตั้งกำกับควบคุมและต่อต้านขัดขืนกันตลอดเวลา ชีวิตของผู้คนในโลกสมัยใหม่นั้นอันที่จริงเต็มไปด้วยพันธนาการของรัฐ เพราะฉะนั้นการมีชีวิตแบบเร่ร่อน (ของกลุ่มความชั่วช้ากวย) ในโลกแบบสมัยใหม่จึงคือความปรารถนาที่จะมีชีวิตอิสระภาพที่จะเดินทางเคลื่อนย้าย ความชั่วช้ากวยเลือกที่จะมีวิถีการดำรงชีพแบบเร่ร่อน การเปลี่ยนแปลงของสังคมผลักดันให้พวกเขาพัฒนาวิถีชีวิตการดำรงชีพระหว่างพวกเขากับช้าง (ที่ต้องพึ่งพากันและกัน เดินทางเร่ร่อนไปตามปางช้างท่องเที่ยวในที่ต่าง ๆ) ขึ้นมา เพราะพวกเขาเห็นว่า การมีชีวิตแบบนี้มีความหมาย สำหรับพวกเขาการมีชีวิตแบบเร่ร่อนสมัยใหม่ไม่ได้เกิดขึ้นท่ามกลางสุญญากาศ หรือเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปอย่างเป็นอิสระ แต่คือกลไก ปฏิบัติการของชีวิตที่เกิดขึ้นควบคู่ไปกับกลยุทธ์ ทักษะความสามารถ ไหวพริบที่จะเอาชีวิตรอด เพื่อที่จะเป็นชีวิตของคนกับช้างแบบเร่ร่อนสมัยใหม่

ชาวกวยกับช้างเดิมมีชีวิตชุมชนวัฒนธรรม (แบบหนึ่ง) เป็นของตนเอง ชีวิตของพวกเขาผูกพันและผูกติดอยู่กับการจับช้าง ฝึกช้าง เลี้ยงช้าง ไล่ขายหรือใช้งาน แต่กระนั้นมันก็ไม่ได้เป็นวิถีชีวิตแบบเร่ร่อน (ดังที่นักมานุษยวิทยาเข้าใจ เช่นเรื่องของชาว Nuer หรือ Baseries ในทวีปแอฟริกาและตะวันออกกลางในปัจจุบัน) ในสังคมชุมชนของคนกวย ช้างอยู่ในป่ามีไว้เพื่อจับมาฝึก มาขายหรือเร่ขายแรงงานบ้าง แต่การเดินทาง เคลื่อนย้ายดังกล่าวก็ไม่ได้ห่างไกลจากชุมชนบ้านเกิด การจับช้างไม่ได้เป็นวิถีชีวิตแบบเร่ร่อน (แบบ Nomadism) ทว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม การเคลื่อนตัวขยายอำนาจของรัฐสมัยใหม่จนมาถึงยุคโลกาภิวัตน์ (หลังสมัยใหม่) การเกิดขึ้นของ “พื้นที่ปางช้าง” ตามหัวเมืองท่องเที่ยวสำคัญ ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ กลายเป็นเงื่อนไขใหม่ของการมีชีวิตเร่ร่อนสมัยใหม่ ที่พัฒนา ก่อตัวขึ้น อันเป็นสิ่งที่เราเสนอว่าคือกลไกการปรับตัวของความชั่วช้ากวย คนเลี้ยงช้างจากสุรินทร์ เพื่อที่จะดำรงตนเป็น “คนเลี้ยงช้าง” เป็นคนกวยที่ยังมีภาษาเป็นของตนเอง มีประเพณีวัฒนธรรม (การเลี้ยง ใช้ ไล่ขาย เคารพ ลักการะช้าง) เป็นแบบฉบับที่ไม่มีใครเหมือน จากภาพลักษณ์ที่ปรากฏ

ดูเหมือนพวกเขาจะถูกละเลยว่าเป็น “ชนกลุ่มน้อย” เป็นคนล้าหลัง ทว่า อันที่จริงคือการพยายามย่นกรานที่จะเป็นกลุ่มคนที่แตกต่างและมีชีวิตเร่ร่อนในโลกสมัยใหม่

ชีวิตของพวกเขาและชีวิตของช้างที่เลี้ยง หรือซื้อมาเลี้ยง มาฝึก หรือเป็นมรดกตกทอดจากบรรพบุรุษสืบต่อกันมาจนมาถึงลูกถึงหลาน ต่างพัวพันพึ่งพา เดินทางเคลื่อนย้ายไปตามหนทางของชีวิตความอยู่รอดเร่ร่อน เพื่อดำรงคงไว้ซึ่งความเป็นกายและความเป็นช้างที่ต่างต้องมิกันและกัน

เชิงอรรถท้ายบท

1. แท้จริงแล้ว ก่อนหน้านั้นในรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2360-2366) ก็เคยใช้ช้างเป็นเครื่องหมายกลางธงสีแดง แต่ใช้สำหรับเป็นธงเรือหลวงเท่านั้น สำหรับชาติสยามมีประวัติมาตั้งแต่รัชกาลที่ 4 สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระราชดำริว่า สยามจำเป็นต้องมีธงชาติใช้ตามธรรมเนียมชาติตะวันตก และเมื่อ พ.ศ. 2434 (ร.ศ. 110) โปรดเกล้าฯ ให้ใช้ธงพื้นสีแดงที่เคยใช้เป็นธงสำหรับเรือหลวงและเรือค้าขาย และให้ใช้รูปช้างเผือกที่ไม่มีเครื่องทรงประดับอยู่ตรงกลาง เป็นธงชาติสยาม และใช้มานานราว 60 ปี รัชกาลที่ 6 จึงได้เปลี่ยนเป็นธงไตรรงค์เป็นแบบ 5 ริ้ว สีขาวสลับแดง (พ.ศ. 2459) โดยไม่มีรูปช้าง ในปีถัดมาได้เปลี่ยนริ้วสีแดงตรงกลางให้เป็นสีน้ำเงินขนาน และนำไปทอดต่อสายตาชาวโลกในคราวที่กองทหารอาสาของไทยใช้เป็นธงไชยเฉลิมพลไปโบกปลิวร่วมรบในสงครามโลกครั้งที่ 1 และในรัชกาลที่ 7 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นว่ามีการเปลี่ยนแปลงธงชาติหลายครั้งแล้ว ในปี 2460 จึงโปรดให้ใช้ธงไตรรงค์เป็นธงชาติสยาม และออกพระราชบัญญัติรองรับฐานะของธงไตรรงค์ไว้สืบต่อมา
2. อ่านตัวอย่าง เช่น “สลด! ช้างคลังโล่กระบี่บ นทท.ต่างชาติ ดับ 1 เจ็บ 2 บนเกาะสมุย” <https://news.mthai.com/general-news/478250.html>
3. ดูรายละเอียดเพิ่มเติมจากเว็บไซต์ การประชุมช้างแห่งชาติ http://www.thailand-elephant.org/thai/?page_id=3833
4. โครงการวิจัยดำเนินการระหว่างเดือนสิงหาคม 2560 – เมษายน 2561 ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ของการศึกษาในจังหวัดท่องเที่ยวสำคัญ 6 แห่งคือ ชลบุรี ภูเก็ต อุดรธานี กาญจนบุรี สุรินทร์ และเชียงใหม่ (ดูเพิ่มเติมใน รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ Socio-Economic Profile of Thai Mahouts in Thai Tourism Industry Survey Report, Department of Sociology and Anthropology, Faculty of Social Sciences Chiang Mai University, August 2018 Support by World Animal Protection.)

- 5 สรุปจากข้อวิจารณ์และการอภิปรายแลกเปลี่ยนระหว่างผู้เขียนกับนายแพทย์โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ เมื่อครั้งที่ได้มีการนำเสนอผลการศึกษาซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของบทความนี้ในงานประชุมวิชาการประจำปีด้านมานุษยวิทยาและสังคมวิทยา ครั้งที่ 1 ระหว่างวันที่ 24-25 สิงหาคม 2561 ทั้งนี้เรื่องความเชื่อเกี่ยวกับช้างและการเลี้ยงช้างของชาวกวยจังหวัดสุรินทร์ สามารถอ่านเพิ่มเติมได้ในงานวิทยานิพนธ์ของ รัชพล สกุลวัฒนา (2538)

บรรณานุกรม

- กัสดาล กนกหงส์. 2544. *การศึกษาสถานภาพความอยู่และช้างเลี้ยง: ศึกษาเฉพาะกรณีความอยู่และช้างเลี้ยงที่เป็นสมาชิกของมูลนิธิช้างแห่งประเทศไทย*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาชนบทศึกษา บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหิดล.
- จามะรี เชียงทอง และคณะ. 2554. *ชนบทไทย*. ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ชื่น ศรีสวัสดิ์. 2550. *การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม: กรณีศึกษาวัฒนธรรมของชุมชนชาวกลายในเขตอีสานใต้และลาวใต้*. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ชุดโครงการพัฒนาและจัดการท่องเที่ยวเชิงพื้นที่อย่างยั่งยืน กลุ่มจังหวัดอีสานใต้ สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ไชยวัฒน์ ปัญญานิติกุล. 2552. *การศึกษาสถานะปัญหาช้างแร้งในประเทศไทย*. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสัตวศาสตร์ สำนักบริหารและพัฒนาวิชาการ มหาวิทยาลัยแม่โจ้.
- ทองใบ ศรีสมบัติ. 2535. *การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการเลี้ยงช้างและการประกอบอาชีพเลี้ยงช้างของหมู่บ้านช้างจังหวัดสุรินทร์*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยคดีศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- เกา บุญเยี่ยม และ ภารดี มหพันธ์. 2558. ปะคำ: วิถีชีวิตและการดำรงอยู่ของคนเลี้ยงช้างภายใต้พลวัตการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม. *วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์* 23(41): 91-111.
- มีชัย แก้วหอม. 2554. *โครงการวิจัยเรื่องสถานภาพการเลี้ยงช้างและการแก้ไขปัญหาช้างแร้ง กรณีศึกษา: ชุมชนคนเลี้ยงช้าง บ้านขุนไชยทอง ตำบลหนองเรือ อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์*. สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- รักษพล สกุลวัฒนา. 2538. *คนเลี้ยงช้างชาวไทยกลายจังหวัดสุรินทร์*. วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยามหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สมหมาย ชินนาค. 2539. *ผีปะก่า: คติความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษของชาวไทย-กวย (กวย) เลี้ยวช้าง จังหวัดสุรินทร์*. วิทยานิพนธ์มนุษยวิทยามหาบัณฑิต ภาควิชา สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

Barth, Fredrik. 1961. *Nomad of South Persia: The Basseri Tribe of the Khanseh Confederacy*. Oslo University Press.

Castles, Pierre. 1972. *Society Against the State: Essays in Political Anthropology*. ZONE BOOKS.

Deleuze, Gilles. 1986. *Nomadology: The War Machine*. New York, United States. AUTONOMEDIA.

Pritchard, Evan. 1940. *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford. Clarendon Press.